

Kornai János

HIÁNYGAZDASÁG — TÖBBLETGAZDASÁG

Tanulmány a piac elméletéről

2010. szeptember

A szerző közleménye:

A honlapomon közzétett szöveg munkapéldány: egy készülő hosszabb lélegzetű tanulmány első fogalmazványa. Kérem az olvasót, hogy ne idézze publikációiban a fogalmazványt hozzájárulásom nélkül.

Érdeklődéssel várom az olvasók megjegyzéseit és tanácsait a következő e-mail címen:
kornai4@colbud.hu

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS

- 1.1 Impressziók
- 1.2 Fogalmi tisztázás első megközelítésben
- 1.3 Az elemzés tárgyának határai

2. A TÖBBLET REPRODUKÁLÁSÁNAK MECHANIZMUSA

- 2.1 Gazdaságtörténeti példa: Az amerikai telefon-ágazat
- 2.2 Kínálati folyamatok
- 2.3 Keresleti folyamatok
- 2.4 Az áralakulási folyamat
- 2.5 A magyarázat mikro-ökonómiai alapjai
- 2.6 A kauzális láncolat kiindulópontja: A kapitalista rendszer

3. FOGALMI APPARÁTUS ÉS MÉRÉSI METODIKA

- 3.1 „Tiszta”, könnyen kezelhető esetek
 - (i) Szolgáltató vállalat túlkínálati helyzetben
 - (ii) Raktározható termékeket eladó kereskedelmi vállalat túlkínálati helyzetben
 - (iii) Termékeket előállító vállalat túlkínálati helyzetben
- 3.2 Első nehézség: A kínálat és a kereslet folyamatos egymáshoz igazodása
- 3.3 Második nehézség: Túlkínálati és túlkeresleti jelenségek egymás mellett
- 3.4 Kitérő: A termelés akadályainak megfigyelése és a termelés mikro-szintű korlátai
- 3.5 Harmadik nehézség: A „szükséges” és a „felesleget” készlet elválasztása
- 3.6 Negyedik nehézség: Jogosulatlan aggregáció
- 3.7 Pragmatikus javaslatok a mérésre és a fogalmi apparátusra
- 3.8 Összefoglaló fogalmak: A kétféle általános piaci állapot

4. ÖSSZEFOGLALÓ ÁLLÍTÁSOK

5. A TÖBBLETGAZDASÁG HATÁSA ÉS ÉRTÉKELÉSE

- 5.1 A hatások áttekintése és az értékítéletek
 - (i) Innováció
 - (ii) A fogyasztó szuverenitása és manipulálása
 - (iii) Termelékenység
 - (iv) Egyenlőség
 - (v) „Materializálódás” és a „szellemi értékek”
 - (vi) A korrupció iránya
- 5.2 Állásfoglalás a kapitalizmus mellett
- 5.3 Egyensúly?
- 5.4 Kitérő: Igény magyarázó erejű matematikai modellekre

6. ELTÉRÉSEK AZ ÁLTALÁNOS SÉMÁTÓL

- 6.1 Fluktuáció
- 6.2 Hadigazdaság
- 6.3 Történelmi léptékű változások, tartós tendenciák a modern kapitalizmusban
 - (i) A jóléti állam növekedése
 - (ii) A költségvetési korlát felpuhulása
 - (iii) Globalizáció
 - (iv) Az információs-kommunikációs technológia fejlődése
- 6.4 Piac-orientált reformok a szocializmusban, poszt-szocialista átmenet

7. SZEMÉLYES UTÓSZÓ

HIVATKOZÁSOK

FÜGGELÉK

A termelést akadályozó tényezők a magyar iparban, 1987-2010

1. BEVEZETÉS¹

1.1 Impressziók

Ha belépünk az angol nyelvű Wikipédia „Shortage” (Hiány) címszavába, az első oldalon egy fényképet láthatunk: lengyel húsbolt az 1980-években.² Valamennyi polc teljesen üres. Aki manapság felkeres egy lengyel élelmiszerboltot, zsúfolásig megtelt polcokat láthat; gazdag és színes választékban sorakoznak a hazai és a külföldről behozott termékek.

1999-ben Kínában jártam a *Hiány* c. könyvem kínai fordításának második kiadása alkalmából. (A könyv címe angolul és kínaiul is *A hiány közgazdaságtana* volt.) Kísérőim, a könyv szerkesztői és a munkát jól ismerő diákok elvittek áruházakba és élelmiszer-piacokra. Egyikük azt mondta: ideje megírni az új könyvet, a hiány közgazdaságtana helyett immár a többlet közgazdaságtanát.

A könyv megírására nem vállalkozom, de megkísérlem legalább egy tanulmány keretében körvonalazni a többletgazdaság közgazdaságtanának néhány alap gondolatát. A dolgozat központi gondolata így foglalható össze: a szocialista rendszer jellegzetes tulajdonsága a hiánygazdaság, a kapitalista rendszeré pedig a többletgazdaság.³

Schumpeter szerint a kutatás egy „pre-analitikus kognitív aktussal” kezdődik, amely a nyersanyagot szállítja az elemzési erőfeszítésekhez. Ezt „vízióknak” nevezi. A vízió hatására új fényben látszódnak a dolgok (Schumpeter 1954, 41-42.o.) Meg vagyok győződve arról, hogy az élmény, amellyel a szocialista hiánygazdaság közgazdásza rácsodálkozik a kapitalista piac bőséges kínálatára, ilyesféle pre-analitikus víziót sugalmaz. Fontosnak tartom ezt az impressziót. Éppen mert más rendszerrel hasonlítom össze a kapitalizmust – bizonyos értelemben saját ellentétével – talán megláthatok benne olyat is, amit a mindig benne élő, megszokott látásmódjából kitörni nem tudó közgazdász-társaim nem vesznek észre.

Ha a főáramlat közgazdászaival beszélgetek a témáról, rendszerint csak félig értenek velem egyet. Arról könnyű meggyőzni őket, hogy a szocialista rendszer hiánygazdaság. De miért neveznék a kapitalista rendszert többletgazdaságnak? Igaz, bőséges készlet van az

¹ Hálás vagyok a támogatásért, amelyet a tanulmány alapjául szolgáló kutatáshoz és a jelen szöveg megfogalmazásához számos kollégától kaptam. Külön is kiemelem Chikán Attila és Mátyusz Zsolt sokoldalú segítségét az adatok gyűjtésében és a problémák tisztázásában. Sok értékes, jól használható megjegyzést tettek a tanulmány egy korábbi változatának olvasói, Dániel Zsuzsa, Gács János, Györffy Dóra, Lackó Mária, Madarász Aladár, Mátyusz Zsolt, Nagy Ágnes, Palócz Éva, Prékopa András és Simonovits András értékes segítségét. Sokra értékelem közvetlen munkatársaim, Fancsovits Rita, Magyar Ildikó, Reményi Andrea és Szécsi Katalin odaadó és figyelmes közreműködését az információk, az adatok és az irodalom gyűjtésében és a tanulmány megszerkesztésében. Köszönettel tartozom a Collegium Budapestnek, amelynek inspiráló légköre és hathatós gyakorlati segítsége megkönnyítette a feladat nehézségeinek leküzdését.

² Lásd <https://secure.wikimedia.org/wikipedia/en/wiki/Shortage>

³ Haboztam az elnevezésnél. A „többlet” (angolul *surplus*) mellett számításba jöttek a „bőség” (*plenty*), a „telítettség” (*glut*), vagy a magyarra lefordíthatatlan *slack* kifejezések. A „többlet” szó tűnik a legalkalmasabbnak a tanulmányomban leírt jelenség megjelölésére.

üzletekben és a gyárak raktáraiban, és a termelésben rendszerint létezik tartalék kapacitás – ám éppen annyi, amennyi kell. A termelő azért termel ennyit és nem kevesebbet, a kereskedő azért tart ekkora készletet és nem kisebbet, mert ennyi kell a piaci egyensúlyhoz. A szocialista gazdaság nincs egyensúlyban, de a kapitalista gazdaság igen. Van ugyan fluktuáció az egyensúly körül, (most éppen igen nagy ez a kilengés) – ám a tartós trend mégiscsak az egyensúly.

Csak az elnevezésen vitatkozunk? Amit a főáramlat piaci egyensúlynak hív, azt én többletgazdaságnak nevezem – valóban csak ez a különbség a kétféle kijelentés között? Ha így lenne, akkor ezen a ponton abbahagyhatnám az írást, mert pusztán elnevezéseken nem érdemes hosszasan vitatkozni.

Noha azonosak a jelenségek, amelyek az ő szemük előtt és az én szemem előtt lejátszódnak – mást olvasunk ki belőlük, mert eltérő a látásmódunk. Ugyanazokat a tényeket (bőségesen teli raktár, ugrásra kész nagy kapacitás tartalék) én *érdemben* értelmezem másképpen. Lehet, hogy mindegyik termelő és kereskedő külön-külön, saját egyéni érdekeit mérlegelve úgy gondolja: éppen ekkora készletet, ill. tartalék kapacitást kell tartania. És mégis, az összes raktáron lévő eladható termék plusz a tartalék kapacitások azonnali igénybevétele nyomán kis készlettel ugyancsak eladható termék több (sőt lényegesen több!) annál, amennyit a vevők összessége képes megvenni.

Ha igazam van és a kapitalista rendszer valóban többletgazdaság, akkor annak fontos következményei vannak. Hatást gyakorol a rendszer szereplőinek viselkedésére. A kapitalizmus számos vonása más megvilágítást kap. Ennyiben elemzésünk elősegítheti a kapitalizmus teljesebb *pozitív* megértését.⁴

Emellett adódnak figyelemreméltó *normatív* tanulságok is. A főáramlat közgazdásza restelkedik, ha egy kapitalista gazdaságban túlzott mértékű (*excess*) kapacitás, túl nagy készlet, túlkínálat mutatkozik. Ezt az erőforrások pazarlásának tekinti. Én viszont a kapitalizmus egyik legfőbb erényének tartom, hogy többletgazdaság – igaz, olyan kedvező hatású tulajdonságnak, amely sokféle nem-kívánatos mellékhatással jár együtt.

1.2 Fogalmi tisztázás első megközelítésben

Tudományos igényű dolgozattól elvárható, hogy gondolatmenetét világosan definiált fogalmakkal fejtsse ki. A közgazdászok túlnyomó többségének nincs semmi problémája az

⁴ A „pozitív” jelzőnek a magyar nyelvben több jelentése van. Kifejezheti valamely jelenség kedvező megítélését. Tanulmányom nem ebben az értelemben használja, hanem a tudományfilozófiában használatos fogalomként, a „normatív” jelző ellentétéként, a valóság lehetőség szerint minél inkább értékmentes leírását és magyarázatát célzó megközelítés megjelölésére.

olyan alapfogalmakkal, mint „kereslet” és „kínálat”. Samuelson híres tankönyvének korai kiadásában az egyik fejezet mottójaként szerepelt a mondás: „Még egy papagájt is képzett közgazdásszá tehetünk. Mindössze két szót kell megtanulnia: ’kínálat’ és ’kereslet’,” (Samuelson [1948] 1976, 126. o.) Sajnos, számomra ez a két fogalom sok gondot okoz, de kritikai elemzésükre és a fogalmi apparátus alaposabb bemutatására csak akkor kerülhet sor, amikor már körvonalaztam azokat a jelenségeket, amelyek vizsgálatára használni kívánom. Ezért két lépésben végzem el ezt a munkát. A bevezetőben csak laza körülírással érzékeltetem a javasolt fogalmakat. Tudomásul veszem, hogy olvasóim a megszokott szótárt használják, és nem azt, amit én próbálnék rájuk erőltetni. Egyelőre tehát a következő fogalmi magyarázatokat bocsájtánám előre:

Amit én „többletnek” nevezek, az nagyjában-egészében megfelel annak, amit a standard közgazdaságtan „túlkínálatnak” nevez, azaz olyan jelenségekre utal, amelyben a kínálat meghaladja a keresletet.

A „többletgazdaságot”, ha jobb híján a standard szótárt használnám, hívhatnám „túlkínálati gazdaságnak” is, mint ahogy a „hiánygazdaságot” is átkeresztelhetnénk „túlkeresleti gazdaságnak”. Az előbbi a piacnak olyan állapota, amelyben igen gyakoriak a túlkínálati jelenségek, az utóbbi pedig olyan állapot, amelyben igen gyakoriak a túlkeresleti jelenségek.

Ha ennyit előre elmondok, akkor – remélhetően – a közgazdász olvasóban működésbe lépnek a kellő asszociációk, és mondanivalómat nehézség nélkül tudja majd követni. Később még részletesen visszatérek a fogalmak definiálására és ehhez kapcsolódva a mérés problémáira.

1.3 Az elemzés tárgyának határai

Alapjában véve a kapitalista rendszerrel foglalkozom, a szocialista rendszer egyes jelenségeit csupán néhány helyen érintem és ott is csak az összehasonlítás kedvéért.⁵

A modern kapitalizmust a vegyes gazdaság jellemzi, amelyben a magántulajdon és a piaci mechanizmussal koordinált szféra mellett jelentős szerepet játszanak a köztulajdon és más tulajdonformák, valamint a bürokratikus mechanizmusokkal koordinált tevékenységek.

Tanulmányom első öt fejezete kizárólag a piaci szférával foglalkozik, a 6. fejezetben szóba kerül a nem-piaci szféra is.

⁵ Mindazt, amit a jelen dolgozatban tárgyalt kérdésekkel kapcsolatban a szocializmus vonatkozásában el akartam mondani, *A szocialista rendszer* c. (1993) könyvemben foglaltam össze.

Csupán a termékek és szolgáltatások piacát vizsgálom. Nem foglalkozom a munkaerő-piaccal, legfeljebb néhány helyen utalok rá az elemzés metodikai vonatkozásaival kapcsolatban. Jó lenne máris bevonni az elemzésbe a munkaerőpiacot, mert sok szálon szorosan kapcsolódik a termékek és szolgáltatások piacának vizsgálatához. A fejlettség magasabb fokára jutott, érett hiánygazdaságban nemcsak termékekből és szolgáltatásokból van túlkereslet, hanem munkaerőből is. És az ellenkező előjelű többletgazdaságban nemcsak termékekből és szolgáltatásokból van túlkínálat, hanem munkaerőből is. Ez az állítás, ha igaz, igen lényeges összefüggésre mutat rá. Kifejtése és alátámasztása azonban külön tanulmányt igényel.

Nem foglalkozom a pénzügyi szektorral, és a pénz, a hitel, a pénzügyi eszközökbe való befektetések piaci jelenségeivel.

Elismerem, hogy szinte lehetetlen úgy beszélni az áruk és szolgáltatások piacáról, hogy közben teljesen kirekesztjük a munkaerőpiac és a bérek, foglalkoztatás, valamint a pénzügyi szektor, tehát a pénz, a hitel, a kamat, a monetáris és fiskális politika vizsgálatát, és ezeknek a szféráknak az interakcióját. Szinte lehetetlen — mégis erre a merev elhatárolásra szántam rá magam. Nem túl nagy terjedelmű tanulmány megírására vállalkozom, nem pedig nagy könyvre, amely átfogná a kapitalizmus egész rendszerét.

Noha a rendszer működésének rendkívül fontos szegmenseit rekesztettem ki a tanulmány tárgyköréből — az így is igen széles maradt. Kénytelen leszek igen röviden érinteni nagy és nehéz kérdéseket, amelyek mindegyikéről nagy irodalom áll rendelkezésre és külön tanulmányokat érdemelne.

2. A TÖBBLET REPRODUKÁLÁSÁNAK MECHANIZMUSA

2.1 Gazdaságtörténeti példa: Az amerikai telefon-ágazat

Egy gazdaságtörténeti példával szeretném közelebb hozni az olvasóhoz azokat a jelenségeket, amelyeket később általánosabb szinten tárgyalunk. Tekintsük át röviden, mi történt az USA-ban a telefon-ellátás szférájában (Grover – Lebeau, 1996, Atkin – Lau – Lin, 2006). A beszámolót a 80-as évtized elejével kezdjük, amikor még szinte kizárólag vezetéken továbbították az üzeneteket és közel monopol-helyzetben volt a gigászi méretű AT&T konzern.

Lényeges változások következnek először is a *technológiában*. A 80-as évek vége felé kezd felgyorsulni a mobiltelefon használata⁶ (King – West, 2002). A későbbi technológiai változásokra rövidesen rátérünk.

Fordulat megy végbe a *piaci struktúrában*. 1984-ben szövetségi törvény elrendeli az AT&T kisebb egységekre való feldarabolását. Ezt követően többször változik a piaci szereplők összetétele, vállalatok egyesülnek vagy osztoznak, egyes vállalatok belépnek, mások kilépnek a piacról. Ami e sokféle változás közben mindvégig fennmarad, az a piaci forma alapvető struktúrája. Nem monopólium többé, de nem tökéletes atomisztikus verseny, hanem kisszámú, hatalmas erejű, egymással rivalizáló cégek *monopolisztikus versenye*.

Ez a jellegzetes piaci struktúra oka is, következménye is a szektor dinamizmusának. Újabb és újabb innovációk jelennek meg. A mobiltelefon most már nemcsak hang-üzeneteket továbbít, hanem SMS-t, azaz írásos üzenetet, majd később képeket is. A könnyen zsebre vágható kis mobiltelefon-készülék mind több funkciót képes ellátni: hangüzenet közvetítése mellett fényképezhetünk vele és a fényképeket tárolja, kalkulátorként is működik és így tovább.

Az innováció másik iránya: a hangüzenet továbbítása nem kötődik a hagyományos értelemben vett telefonkészülékhez. A korábban más célokra használt számítógépre olyan szoftver telepíthető, amely a hang továbbítására alkalmas: megjelenik a Skype és a hozzá hasonló többi hálózat. A hang továbbítását nemsokára kiegészíti a telefonálóról felvett kép közvetítése a két beszélgető partner felé.

A számítógép és a telefónia funkcióinak egyesítése más formákban is megvalósul. Megjelenik az iPhone és később az iPad, valamint sokféle versenytársuk: zsebben hordozható kis készülék látja el, igen könnyen kezelhető módon nemcsak mindazokat a feladatokat, amelyeket ekkor már a mobiltelefon készülék képes elvégezni, hanem ráadásul sok egyéb információ-hordozó és szórakoztató funkciót is.

Minden újabb innovációs hullám újabb termelőket-szolgáltatókat hoz be az ágazatba, régebbi cégek eltűnnek vagy jelentéktelenné válnak. Ám fennmarad a piaci struktúra fontos karakterisztikuma: néhány óriás cég uralja a piac túlnyomó nagy részét, egymással versenyezve, egymást kiegészítve, esetleg kooperálva és/vagy egymást kiszorítva.

Nem húzhatók meg kínálati oldalon egyértelműen az ágazat határai. Ide tartozik az egész kínálati hálózat, az újításokat kifejlesztésében közreműködő kutató cégek, a műszaki

⁶ Kivételes történet! Többnyire az USA jár az élen az innovációban és Európa követi. A mobiltelefon-hálózatok terjedésében fordított volt a sorrend.

felszerelések gyártói, a távkommunikáció szolgáltató vállalatai, a készülékek és a programok kereskedelmi értékesítői, a szoftverek készítői és így tovább. Elmosódnak az ágazati határok: a „távbeszélési szféra” összefolyik a „számítógép szférával” vagy a „szórakoztató iparral” vagy a „fotográfia iparral” és így tovább.

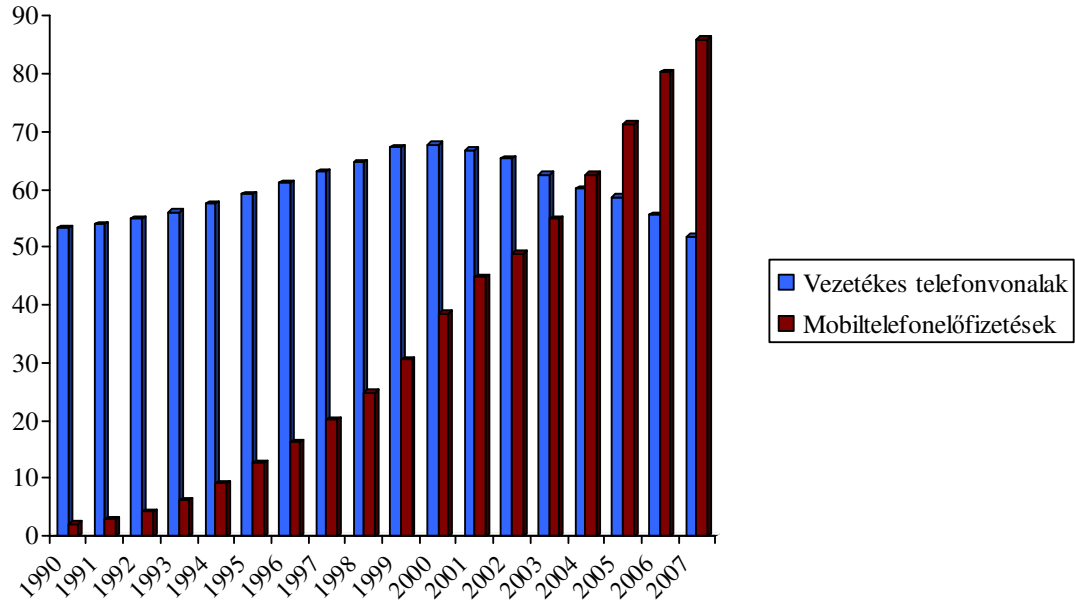
Hasonlóképpen cseppfolyósak a határok, ha a vevő igényeit próbáljuk osztályozni. Azelőtt élesen elválaszthattuk az egyén igényét távbeszélésre, levelezésre, táviratok küldésére, fényképezésre, tanulásra, információk *ad hoc* megszerzésére, stb. Most ezek közül több igényt egyszerre elégít ki valamelyik technológiai vonal. Már csak az elmosódott körvonalak miatt sem egyértelmű, milyen „kínálat”-halmaz állítható szembe miféle „kereslet”-halmazzal.

Mindegyik vállalatnál érvényesül a skálahozadék (*economies of scale*) összefüggés. Igen jelentős a belépéshez szükséges kezdeti beruházás, valamint a későbbi üzemeltetéshez szükséges fix költség. Minél nagyobb az értékesítés volumene, annál inkább eloszlik ez a fix költség. Mindegyik vállalat érdeke minél több vevőt rábírn arra, hogy az ő készülékét és az ő szolgáltatását használja, ne a riválisét. A volumen növelésének határát nem a költségekkel kapcsolatos megfontolások szabják meg, hanem az értékesítés korlátai.

Robogva halad előre a teremtő rombolás schumpeteri folyamata, mégpedig a teremtés gyorsabban megy végbe, mint a rombolás. Rendkívül nagyok az erők, amelyek belépésre és expanzióra készítenek. Ugyanakkor a kilépést-kiszorulást nagy hatású fékek lassítják. Aki egyszer már belépett az ágazatba, az foggal-körömmel ragaszkodik ahhoz, hogy a versenyzők között maradjon, akár veszteségek árán is. Amikor tömegesen terjed a mobiltelefon, elkezd visszatorzulni a vezetékes telefon. (Lásd az 1. ábrát.) Ám a visszavonulás üteme elég lassú. Szó sincs arról, hogy amint eggyel több a mobilt használók létszáma, mindjárt eggyel csökken a vezetékes telefont használók létszám. Sokáig párhuzamosan él a két hálózat egymás mellett; sőt megszervezik összekapcsolásuk technikai feltételeit is. A különböző távbeszélési technológiák és azok technológiai elágazásai együttesen igen nagy többletkapacitással rendelkeznek. Más szóval, nagy túlkínálat mutatkozik telefon-jellegű szolgáltatásokból.

Több évtizedes folyamatot tekintettünk át, szinte távirati stílusban. Ha a piac-elmélet közgazdász kutatói e hosszú időszak bármely napján megállították volna egy rövid egyéni interjúra a termelő és szolgáltató cégek vezetőit és megkérdezték volna: „Tudnál-e több (jóval több!) felhasználót telefonszolgáltatással ellátni, mint ahányat most kiszolgálasz?” – valószínűleg valamennyien határozott igennel feleltek volna. Ez jellegzetesen túlkínálati megnyilvánulás. Ebben az értelemben a telefon-szféra piaca az állandó túlkínálat állapotában van.

1. ábra
 Száz lakosra jutó vezetékes telefonvonalak és mobiltelefon előfizetések száma
 az Egyesült Államokban, 1990-2007
 (száz lakosra számítva)

Forrás: International Telecommunications Union (2007).

És most vessük össze a fentiekben leírt történetet legalább egy pillantás erejéig a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok 80-as évekbeli állapotával. (Lásd az 1. táblázatot.) Sok háztartás évek óta képtelen elérni, hogy telefonvonalat kapjon. Vagy évekig kell sorban állnia és várakoznia a hálózatba való belépésre, vagy csak különösen kiváltsággént kaphatja meg a soron kívüli hozzáférést. Azok is, akik beléphettek a hálózatba, sokat vesződnek telefonáláskor, mert a hálózat túlterhelt, gyakran kell hosszasan várni a kapcsolat létrejöttére. Ha akkor az állami telefontársaság vezetőinek ugyanazt a kérdést teszi fel a kutató, amit az amerikai üzleti vezetőktől kérdezhetett volna: „Tudnál-e több (jóval több!) felhasználót telefonszolgáltatással ellátni, mint ahányat most kiszolgálasz?” – a válasz biztosan harsány „nem” lett volna. A megkérdezett nyomatékosan utalt volna a telefonvonalra türelmetlenül várakozók hosszú sorára. A telefon-szféra tehát abban a rendszerben az állandó túlkereslet állapotában volt.

Így működik a távbeszélés szférájában a többletgazdaság az egyik rendszerben és a hiánygazdaság a másik rendszerben.

2.2 Kínálati folyamatok

A gazdaságtörténeti példában megjelennek azok a vonások, amelyek általánosan jellemzik a kapitalista piac működését. Feladatunk most felvázolni az elméleti általánosítás körvonalait.

Ha a piac működése szóba kerül, minden közgazdász szeme előtt, felvillan a bevezető tankönyv ismerős ábrája: az egy terméket előállító, profitot maximalizáló vállalat határköltség-görbéje, a keresleti görbe, a metszéspontnál az egyensúlyi ár és az optimális volumen. Szakadjunk el ettől a képtől, amely – más absztrakciókról most nem is szólván – *statikus* pillanatfelvételen ábrázolja a vállalat döntési problémáját. Szeretnék túllépni a tankönyv-modellek legszorongatóbb korlátján, az elemzés statikus jellegén. Inkább válasszuk a kevésbé elegáns verbális megfogalmazást, de összpontosítsuk figyelmünket a piac *dinamikájára*.

Kezdjük a kínálattal. A kínálat alakulása dinamikus folyamat, a változások több dimenzióban mennek végbe:

- Folytonosan változik az a sokaság, amelynek tagjai a terméket vagy szolgáltatást kínáló egységek, vállalatok vagy egyéni termelők-eladók. Állandó a belépés, a bent lévő

1. táblázat
Vezetékes telefonvonalak néhány szocialista országban és z USA-ban, 1980-1988
(száz lakosra számítva)

Ország	1980	1984	1988
Bulgária	10,2	15,6	21,3
Lengyelország	5,5	6,4	7,8
Magyarország	5,8	6,6	8,2
Románia	7,3	8,4	9,8
Szovjetunió	7,0	9,6	12,3
Egyesült Államok	40,8	46,8	50,8

Forrás: United Nations Statistics Division (2009).

egységek között egyesülések mennek végbe, más egységek részekre hasadnak, és végül állandó a kilépés. A sokaság demográfiája örökös változást mutat.⁷

- Folytonosan változik a termékeknek és szolgáltatásoknak a vevők számára felkínált konkrét választéka. Hosszú időt tekintve nő a választék, differenciálódik a termelés. Folytonosan új termékek jelennek meg, és régiak tűnnek el. A választék folytonos cserélődése minden egyes termelőnél-eladónál megfigyelhető, és még inkább érzékelhető, ha sok vállalat együttesét, egy-egy ágazatot vagy az ország egész gazdaságát tartjuk szem előtt.
- Ha az összesített adatokat vizsgáljuk, akár ágazati, akár makro-szinten, rövid- és középtávon állandó fluktuációt látunk, történelmi léptékkal mért hosszú távon pedig tartós növekedést.

Miközben a kínálat örökösen változik, vele együtt folytonosan többlet is keletkezik, azaz olyan termékmennyiség, amelyet a vevők összessége nem vett meg, illetve olyan kapacitás, amelyet a felhasználók összessége nem vett igénybe. Az el nem adott, készletben lerakódott termék és a fel nem használt kapacitás képződése maga is dinamikus folyamat.

Miért jön létre a többlet? Miért jelennek meg széles körben túlkínálati jelenségek? Ennek magyarázatául négyféle hajtóerőt vázolok fel.

1. *Monopolisztikus verseny*. Chamberlin [1933] (1948) és Robinson [1933] (1948) úttörő munkássága óta már beépült a főáramlat doktrínájába a korlátozott (nem-tökéletes) verseny elmélete. Ez fontos elméleti érveket szolgáltat a fejtegetéseimhez, hiszen igazolja, hogy a monopolisztikus versenyben résztvevő vállalatnál többlet-kapacitás (*excess capacity*) keletkezik. Saját elhatározásából nem megy el a volumen megszabásakor addig a határig, ameddig a tökéletes versenyben működő vállalat elmenne. Önként, saját profitjának maximálása érdekében ennél kisebb mértékben használja csak ki a kapacitását.⁸

A továbbiakban azokra a piacokra összpontosítom a figyelmet, amelyben korlátozott, nem-tökéletes piaci struktúra érvényesül, mégpedig az a forma, amelyet az irodalom

⁷ Lásd pl. Bartelsman et al. (2004) tanulmányát, amely részletesen bemutatja az OECD országok vállalati demográfiáját.

⁸ Plasztikusan fejt ki a monopolisztikus versenynek ezt a vonását Domar remek (1989) cikke, mégpedig ugyanahhoz a témakörhöz kapcsolódva, amellyel a jelen tanulmány foglalkozik: miért mutatkoznak szisztematikusan túlkínálati jelenségek a kapitalista piacgazdaságban. Sok olyan művel találkoztam az irodalomban, amely egyik vagy másik vonatkozásban rokonságot mutatott saját gondolatmenetemmel, és amelynek egy-egy argumentumát felhasználhattam. Ám csak egyetlen írás került a kezembe, amellyel nemcsak részlegesen, de teljes egészében közeli szellemi rokonságot érzek és az Domar tanulmánya.

többnyire monopolisztikus versenynek hív. (Szerencsésebb lenne az ugyancsak előforduló „oligopolisztikus verseny” elnevezés, de inkább az előbbi kifejezés terjedt el.⁹)

A monopolisztikus versenyben a vállalat nemcsak kedvezőbb árajánlattal hódíthatja el a vevőt konkurensaitól, hanem más, nem-árjellegű csábítással is: jobb minőségű árut ad, udvariasabb kiszolgálást biztosít, esetleg speciális extra szolgáltatást (például házhoz szállítást) vállal, és így tovább. És ami a legfontosabb: új termékeket vezet be – de erről mindjárt külön is szó lesz.¹⁰

2. *A kereslet bizonytalansága.* Egy kiskereskedelmi eladóhely lesz a szemléltető példa. Az üzletben a termékek meghatározott körét árulják, például a háztartásban használatos villamos készülékeket, valamint elektronikus berendezéseket, a jég szekrénytől a laptop számítógépig, a tévé-készüléktől a nyomtató-kábelig. (Ez jól ismert kiskereskedelmi profil.) A példa a kiskereskedelemről és termékek forgalmával foglalkozik, és ennek megfelelően a többlet raktározható termékkészlet formájában jelenik meg. Mondanivalóm azonban ennél általánosabb. Nemcsak a kiskereskedelemről szól, hanem minden termelőről és eladóról. Nemcsak termékekről, hanem szolgáltatásokról is. Nemcsak termék-készletekről, hanem termelésre vagy szolgáltatásra azonnal vagy igen rövid késleltetéssel felhasználható többletkapacitásokról is.

Az eladó nem tudja pontosan előre kiszámítani, hogy mikor hány vevő keresi fel őt, és azok pontosan milyen terméket kívánnak vásárolni. Szeretné, ha minél ritkábban fordulna elő, hogy a vevő csalódottan távozik, mert nem találta meg a keresett árut. Nevezzük *biztonsági szintnek* a vásárlási szándékukat teljesítő vevők részarányát a boltban megforduló összes vevők számához képest.¹¹ Tegyük fel, hogy ismert azoknak a termékeknek a köre, amelyek az üzlet meglátogatásakor egyáltalán számításba jöhetnek a vevő vásárlási tervében, ám a kereslet konkrét összetétele és összesített volumene bizonytalan. Nyilvánvaló, hogy minél magasabb biztonsági szinttel kívánják működtetni a kereskedést, annál nagyobb készletet kell tartani.

⁹ Nem ismeretes előttem olyan statisztika, amely kimutatná, hogy egy adott országban egy meghatározott időszakban az összeforgalom mekkora része bonyolódik a tökéletes verseny struktúrájában működő piacon. Inkább csak „megérzés” alapján kockáztatnám meg az állítást, hogy ez az összeforgalom aránylag csekély hányada. A domináns piaci forma a monopolisztikus verseny.

¹⁰ Weitzman (2000) modelljében, amelyet a szocialista és a kapitalista gazdaság összehasonlítására használ fel, központi szerepet játszik az E-változó, az „eladási erőfeszítés” (*selling effort*). Weitzman rámutat: a monopolisztikus verseny magas E-t kényszerít ki a termelőktől és eladóktól, ellentétben a központosított tervgazdasággal, amelyben alacsony az E-változó értéke.

¹¹ A számítás jellegétől függően esetleg célszerű más formában megadni a biztonsági szintet. A kielégített vevők száma/összes vevők száma hányados helyett előírható biztonsági szintként a kielégített vételi szándék volumenének és a teljes vételi szándék volumenének hányadosa. Az előbbi mutató számszerű megfigyelése könnyebb lenne, mint az utóbbié.

Az operációkutatás irodalmában sokféle modell ismeretes a fenti probléma számszerű kezelésére.¹² A célszerű készlet nagyságát számos tényező befolyásolja, amelyek közül most csak néhányat említék:

- Noha a kereslet bizonytalan, a jó eladó mégis sokat tud annak várható összetételéről, az ingadozások terjedelméről és kilengéseiről. (Ramey – West, 1999).
- A készlet utánpótlása többnyire nem folytonos, hanem lüktető jellegű, adagokban megy végbe. A célszerű készletezési politika a beszállítókkal kooperálva alakul ki.
- Minden csalódottan távozó vevő veszteség. De a túl sokáig veszteglő, lassan forgó készlet is az. Józanul mérlegelni kell e kétféle veszteség súlyát.

Tanulmányom nem az operációkutatás készlet-modellezési irodalmához kíván hozzájárulni, hanem a közgazdaságtan elméletéhez. A valóságos üzleti gyakorlat megfigyelőiként tudomásul vehetjük, hogy az egyik kereskedésben szerencsés, a másikban kevésbé ügyes az utánrendelési és készletezési politika. Sok termelőnek-eladónak nincsen kiforrott készletezési politikája, hanem egyszerűn múltbeli tapasztalataira hagyatkozva, szinte ösztönösen határozza meg, mikor mennyi árut rendel. Ám így is igaz marad a megállapítás, hogy az éles monopolisztikus versenyben álló eladó egyik fő eszköze piaci pozíciójának megőrzésére és javítására, ha minél magasabb biztonsági szintet ér el a vevők kiszolgálásában. Ezt pedig azzal teljesítheti, hogy nagy és jó összetételű készletet tart. A többletgazdaság egyik fő jellegzetessége, hogy a keresletet magas biztonsági szinttel elégítik ki. A termelő-eladó saját üzleti sikerei érdekében arra törekszik, hogy túlkínálati állapot alakuljon ki.

Kilépve a kiskereskedelmi szektorból, hasonló gondolatmenettel írhatjuk le a termelő vállalatoknál képződő kapacitás-tartalékok és készletek problémáit is.

A gyakorlati üzletpolitika kialakítását szolgáló preskriptív operáció-kutatási modellező kiindulhat abból, hogy adva van a biztonsági szint és ehhez keresi a készlet vagy kapacitás-tartalék célszerű nagyságát és összetételét. A mi deskriptív-pozitív elemzésünk számára viszont érdemes feltenni a fordított irányú kérdést. Adva vannak a készletek, adva vannak a kapacitás-tartalékok – olyanok, amilyenek. Milyen biztonsági szinttel elégítik ki a keresletet? Kár, hogy eddig nem végeztek ilyen megfigyeléseket és számításokat, sem a kapitalista, sem a szocialista rendszerben. Az a sejtésem (mondhatnám azt is: meg vagyok győződve róla), hogy

¹² A készletek és kapacitás-tartalékok képzésével kiterjedt irodalom foglalkozik; a témát több tudományág vizsgálja, elsősorban a mikro-ökonómia, az operációkutatás és a vezetéstudomány. (Lásd pl. S. Chopra – P. Meindl, 2003, 11. és 12. fejezet.) A témakör matematikai modelljei sokféle apparátust alkalmaznak, így többek között a sztochasztikus folyamatok és a sztochasztikus programozás elméletét (Prékopa, 1995).

a többletgazdaságban magas, a hiánygazdaságban pedig alacsony a biztonsági szint.¹³ Az elmondottakból adódik a következtetés: a többletképzés egyik hajtóereje a termelő-eladó azon törekvése, hogy a bizonytalan keresletű vevőt minél biztosabban kielégítse.

3. *Innováció, teremtő rombolás.* Az 1. pontban a többlet-képzés irányába ható erők akkor is érvényre jutnának, ha a technikai fejlődés stagnálna. Ám nem stagnál, hanem megállíthatatlanul halad előre!¹⁴ A korlátozott, nem-tökéletes, monopolisztikus versenyben nagy előnyhöz jut az a termelő-eladó, aki valami újat kínál a vevőjének, olyan terméket vagy szolgáltatást, amely nem található meg a versenytársak kínálatában.

Hogyan hat ez a gazdaságban mutatkozó többletre? Pusztán annak következtében, hogy az egyik helyen valami új jelent meg és kezdi magához vonzani a keresletet, még nem tűnik el azon nyomban a régi. Sok minden készlet maradásra.

Az előállító üzemek egy részében termék-specifikus a fizikai felszerelés és a dolgozók szaktudása. Az újítás követéséhez esetleg új tőkebefektetésre lenne szükség, át kellene képezni a munkaerőt vagy új embereket kellene felfogadni. Ha végképp nincs lehetőség az átállításra, akkor veszendőbe megy az eddigi befektetés, mégpedig nemcsak a fizikai felszerelés, hanem mindaz a fáradság és szellemi munka, amely az eddigi termék bevezetésére és népszerűsítésére fordítottak. Sok tőke és sok munka fekszik az eddigi terméket előállító üzemben; érthető, hogy a tulajdonosok futnak a pénzük után, a munkavállalók pedig ragaszkodnak a munkahelyükhöz.

Végeredményben az új termék készlete, ill. az új termék vagy szolgáltatás előállítására alkalmas kapacitás hozzáadódik a régi készlethez, ill. kapacitáshoz. Még ha a régi készlet, ill. kapacitás részaránya lassan csökken is, az új és a még fennmaradó régi készletek és kapacitások együttesen többletet hoznak létre a kereslethez képest. Ez az állandósult túlkínálati állapotot létrehozó mechanizmus egyik legfontosabb összetevője.

Schumpeter [1942] (2010) sokszor idézett szavait használva: a teremtés üteme – úgy tűnik – nagyobb, mint a rombolásé. A többlet reprodukálása egyébként végbemehet akkor is, ha nem áll fenn ez az ütem-különbség. Ha már az induláskor létezett többlet, az induló arány (például az *excess capacity/total capacity* aránya) akkor is fennmarad, ha a teremtés és a rombolás folyamatának sebessége azonos. Számomra teljesen valószínűtlennek tűnik, hogy az

¹³ A különbséget csökkenti a hiánygazdaság vásárlójának az a beidegződése, amely józanul számításba veszi: bizonyos általa kívánt termékeket reménytelen megtalálni az üzlet polcain. Ez a kapitalizmus munkaerőpiacnak egyik jól ismert jelenségére hasonlít: az „elbátortalanított munkásra” (*discouraged worker*), aki már feladta a munkahely keresését.

¹⁴ „Innováció és dinamizmus” c. (2010) cikkem részletesen kifejti ezzel kapcsolatos mondanivalómat, és áttekintést ad a probléma irodalmáról. A cikk és a jelenlegi tanulmány fejtegetései szorosan kapcsolódnak egymáshoz.

eltolódás az ellenkező irányban menne végbe, azaz a rombolás, a leépülés tartósan, hosszú időszakon át gyorsabb lenne, mint a teremtés. Nem látok példát arra, hogy a régi termék gyorsabban tűnt volna el, mint amilyen sebességgel az új termék teret hódított volna

Amit a fentiekben vázlatosan kifejtettem, az megfogalmazható lenne egzaktásra törekvő elméleti modellekben is. A „teremtés” és a „rombolás” folyamata remélhetően leírható statisztikailag megfigyelt mutatószámokkal. Mindenképpen olyan sejtésekről van itt szó, amelyek igazolhatóak vagy cáfolhatóak.

Felhívom a figyelmet arra, ami az 1-3. hajtóerőkben közös: nevezetesen az *eladók közötti verseny* és a többletjelenségek közötti összefüggés. A többlet oka is, következménye is a versenynek. Olyan piaci helyzetben, amikor a kínálat mindenütt pontosan azonos a keresletre, mi készítené az eladót a versenyre? Ez a dermedt megnyugvás állapota. A többlet jelenléte lehetővé teszi a versenyt (mert a vevő válogathat), és készítené is a versenyre (mert az eladó meg akar szabadulni a többlettől). És megfordítva, a verseny állandóan újratermeli a többletet.

4. *Skáláhozadék* (economies of scale), vagyis a méret függvényében keletkező megtakarítások. A standard mikro-ökonómia legegyszerűbb (és a kezdő közgazdász fejébe legmélyebben besulykolt) modelljei feltételezik, hogy a termelő vállalat átlagköltség-görbéje U-alakú. Ha a volumen a minimum-ponttól jobbra, az U görbe emelkedő szárának tartományában van, akkor a határköltség nő. Ezért létezik olyan volumen, amelynél többet a vállalat nem akar termelni. Amikor saját termelési volumenéről dönt, ezen a ponton nem külső korlát hatására, hanem önként, saját profit-maximalizálása érdekében megáll.

Más a helyzet a volumen függvényében *csökkenő* határköltség, vagy ami ezzel itt azonos jelentésű, a növekvő hozadék (*increasing return to scale*) esetében. Utóbbi igen gyakori jelenség a valóságos gazdasági életben. Mindenütt megjelenik, ahol a termelő, szolgáltató vagy kereskedelmi egység költségei között nagy a fix költség részaránya. Minél nagyobb a termelés volumene, annál kisebb az egységre eső költség. Ezzel ledől a volumennövelés önkéntes belső gátja – most már csak külső korlátok állhatnak az expanzió útjába, elsősorban az, hogy bizonyos mennyiségű terméknel többre nincs kereslet. A vállalatnak nem érdeke önszántából, a külső korlátba ütközés előtt leállni a volumen növelésével. Emiatt keletkezik többletkapacitás a kapacitás-korlát és a keresleti korlát által behatárolt tényleges kihasználás közötti sávban.¹⁵

¹⁵ A volumen függvényében növekvő hozadék nagy jelentőségére sok közgazdász hívta fel nyomatékosan a figyelmet; külön is kiemelem Káldor (1981) és Brian (1994) munkásságát. Az *increasing return to scale* sokféleképpen befolyásolja a gazdaságot, ezek közül én csak az egyiket – a többlet-kapacitás kialakulására való

A magyarázat áttekinthetősége érdekében külön-külön szóltunk négy hajtóerőről. Ami témánk szempontjából közös bennük, az a többletgazdaság, a krónikus túlkínálati jelenségek reprodukálásához való hozzájárulásuk. Gyakori, hogy e négyféle hajtóerő közül kettő, három vagy esetleg mind a négy együttesen mutatkozik, és egymásra hatva, egymást erősítve gyakorol befolyást a kínálati folyamatokra, a túlkínálati jelenségek kialakulására.

A fenti négy jelenség valamelyikének vizsgálatakor a legtöbb szerző feltételezi, hogy a vállalat célfüggvénye a profit maximalizálása. Ez a matematikai modellezés szempontjából kényelmes feltevés és a főáramlat közgazdaszai kézről-kézre adják egymásnak. Alaposabb szociológiai és szociálpszichológiai kutatások kimutatnák, hogy a „profit-maximalizálás” mint a vállalati magatartás fő jellegzetessége nem univerzális érvényű leírás. A „vállalat” nem személytelen, kézzel megfogható entitás; döntéseit emberek hozzák. A modern nagyvállalat döntéshozatalában szerephez jutnak a tulajdonosok (köztük is az erősebb szavú főrészvényesek) és a vezető menedzserek. Érdekeik sokszor nem esnek egybe, és az erőviszonyoktól függ, melyik kerekedik felül vagy milyen kompromisszum alakul ki. Az időhorizont is problematikus: mennyire törekszenek gyorsan bezsebelhető profitra vagy mennyire törődnek a vállalat hosszútávú érdekeivel.

A döntéshozók motivációja nem intézhető el egyetlen szóval: profit. Mozgatja, *drive*-ot gerjeszt bennük a hatalomvágy, a presztízs megszerzése, a közvéleményben róluk kialakult kép, a kedvező *public image* javításának szándéka, és az esetünkben különösen fontos becsvágy és a hiúság, hogy ők legyenek elsők a versenyben, nekik legyen a legnagyobb a piaci részesedésük. Ezek a motivációk sokszor egybeesnek, de konfliktus is keletkezhet közöttük. A vállalati döntéshozói magatartásmintáknak igen széles halmaza létezik. A fentiekben leírt mind a négy hajtóerő működik akkor is, ha a vállalati döntéshozónak nem egyedüli célja a szigorúan vett profit-maximalizálás, de beletartozik a *drive*-ot begerjesztő motivációk imént felsorolt halmazába. Az innovátor vállalkozó szeme előtt nem okvetlenül az lebeg, hogy kikalkulálja, mikor maximális a profit. Hatalmas előrehajtó tudat a versenyszellem: ő akar első lenni az újítás bevezetésével. És ugyancsak rendkívül erős az expanzióra való késztetés a hatalom növelése kedvéért: „Mi legyünk a legnagyobbak, a leghatalmasabbak! Mi uraljuk a piacot!” A vállalkozókat egyéb motívumok mellett az ösztönös tettvágy és életerő, a Keynes ([1936] 1973) által említett és sokszor idézett „animal spirits” is mozgatják (Akerlof – Shiller, 2009). Korábbi munkámban (1980) „expanziós késztetésnek” (*expansion drive*) neveztem a motivációnak ezt a típusát.

készítést – említettem. Helpman és Krugman (1985) nevezetes könyve a növekvő hozadék jelenségének a nemzetközi munkamegosztásra és az országok közötti kereskedelemre gyakorolt hatását vizsgálja. .

2.3 Keresleti folyamatok

A kereslet formálódása is dinamikus folyamat. Nemcsak az árak, és nem is csak a vevők ízlése, jövedelme és vagyona gyakorol rá hatást, hanem sok egyéb tényező is, köztük – és ez témánk szempontjából különösen fontos – a mindenkori kínálat is. Például új termékek megjelenése új igényeket ébreszt, sok régi termék kimegy a divatból. Ellentétben azzal, ami a főáramlati közgazdász tudatában mélyen berögződött, nem két egymástól független görbe metszi valahol egymást, hanem a kereslet egyik fő magyarázó változója a mindenkori kínálat és megfordítva.

A kínálati és keresleti folyamatok kölcsönösen befolyásolják egymást. Ez az interakció elképzelhető lenne akkor is, ha a folyamatok többé-kevésbé párhuzamosan mennének végbe, nagyjából hasonló ütemben növekednének. Mi azonban arra keressük a magyarázatot, miért marad el a többletgazdaságban a kereslet a kínálat mögött, miért mutatkoznak túlkínálati jelenségek, miközben a kereslet alapjában véve kielégül?

Az előző alfejezet bemutatott olyan erőket, amelyek *felfelé hajtják* a kínálati folyamatokat. Most szeretnénk rávilágítani olyan erőkre, amelyek *visszafogják* a keresleti folyamatokat, és megakadályozzák, hogy a kereslet elszaladjon.

A legfontosabb tényező a munkaadó és a munkavállaló érdekellentéte. A vállalati tulajdonos, a munkaadó érdekelt abban, hogy ellenálljon a munkavállaló béremelési törekvéseinek. Érdeemes megfizetni a munka határhozadékát, mert az még belefér a kalkulációjába.¹⁶ Ha sikerül ehhez képest lenyomnia (és a krónikus munkanélküliség ezt esetleg megkönnyíti), akkor ezzel további költségeket takaríthat meg. Ha a munkavállalók ki tudják harcolni bérköveteléseik teljesítését, akkor ez a profit rovására mehet. Ám bárhogyan alakul is a bérek körüli küzdelem, kapitalista piacgazdaságban a bérek elszaladásának kérelhetetlenül gátat szab a munkaadók ellenérdekeltsége.

Nyilvánvaló, hogy az okfejtés ezen a ponton közel áll a marxista állásponthoz. Vállalom ezt a rokonságot, még ha sok egyéb fontos vonatkozásban el is határolom magam a marxi politikai gazdaságtantól.

A kemény költségvetési korlát mind a háztartás, mind a vállalat költségét visszafogja. Ez szab határt a háztartás túlköltekezésének és a bérek fellazításának. (Később még visszatérünk a költségvetési korlát esetleges felpuhulásának következményeire.)

¹⁶ Érdeemes lehet ennél többet is adni: megfizetni az ún. "hatékonysági bért" (efficiency wage) annak a kiemelt munkáscsoportnak, amelynek szakértelmére és lojalitására különösen szüksége van a munkaadónak. (Lásd Shapiro és Stiglitz úttörő (1984) cikkét.)

2.4 Az áralakulási folyamat

A kínálat és a kereslet közötti aránytalanságokat – a dogmatikus neo-klasszikus séma szerint – az áraknak kellene helyreigazítaniuk. Túl kínálat esetén az árcsökkenésnek kellene ösztönöznie a kínálat csökkentésére és a kereslet növelésére. Ezt a feladatot az árak mozgása részben el is látja, de csak részben, mégpedig nemcsak véletlen hibák, hanem szisztematikus torzítások közepette.

Az áralakulás is dinamikus folyamat. Nem tekinthető az egyensúlyi árhoz való sok lépésen át tartó, de azért folytonos közeledésnek, amint azt a walrasianus *tatonnement*-elméletek leírják. Mire az ár az egyensúlyi ponthoz érne, már változott mind a kínálat, mind a kereslet, hiszen – ahogyan azt az imént próbáltam érzékeltetni – maga a kínálat és a kereslet is folyamatosan változik. Nincs konvergencia egy adott célponthoz, mert a célpont folyton mozog.

Ma már általánosan elfogadott megállapítás, hogy az árak a kapitalista piacon „ragadósak” (*sticky prices*). Ebben többé-kevésbé megegyeznek a felvilágosultabb főáramlati közgazdászok¹⁷ és a heterodoxia egyes iskolái, például a post-keynesianusok.¹⁸ Sokféle okkal magyarázzák az árak ragadósságát: késlekedik a keresleti-kínálati viszonyok változásának érzékelése, vagy vállalat húzódozik az „átárazás” extra költségeitől (a „menü-költségektől”).

A monopolisztikus verseny piacán az árakat az eladó határozza meg, a vevő pedig elfogadja – vagy más eladót keres.¹⁹ Az ár ragacsossága aszimmetrikus; különösen merev lefelé. Még ha túl kínálat érzékelhető is, az eladó félti a profitját és nehezen szánja rá magát a tartós árcsökkentésre.²⁰ A vállalatok együttese (és velük együtt a monetáris politika irányítói) retteg a deflációtól, annak pusztító makro-ökonómiai kártevésétől.

A kereslet-kínálat-ár együttes mozgásában tehát az árak nem szüntetik meg az általános túl kínálati állapotot, hanem reprodukálják azt, az árak fluktuációja benne marad a kínálat-kereslet aránynak abban a sávjában, amely a többletgazdaságot jellemzi.

¹⁷ Mankiw (1985), Blinder et al. (1998).

¹⁸ Lee (1998).

¹⁹ Scitovsky Tibor vezette be az ár-meghatározó és az ár-elfogadó (*price-maker* és *price-taker*) megkülönböztetést (lásd Scitovsky 1985). Hangsúlyozta, hogy monopolista versenyben az eladó határozza meg az árakat és rámutatott ennek sokféle hatására – többek között a kihasználatlan kapacitás keletkezésére és a készletek felduzzadására.

²⁰ Inkább ideiglenes árleszállítási akciókkal, kiárusításokkal próbálkozik, ha tart az addig el nem adott készlet leülepedésétől.

2.5 A magyarázat mikro-ökonómiai alapjai

Felhívom az olvasó figyelmét, hogy a fenti gondolatmenet *nem* makro-ökonómiai szemszögből közeledett a többletgazdaság jelenségéhez. Nem tettem fel azt a kérdést: vajon miért marad el az aggregált kereslet az aggregált kínálattól? Már csak azért sem tettem fel ezt a kérdést, mert – amint azt később ki fogom fejteni – súlyos problémák merülnek fel az aggregált kereslet definíciójával és mérésével kapcsolatban. Ám egyelőre tegyük félre ezeket a nehézségeket és tételizzük fel, hogy kezünkben van az aggregált kereslet egy megközelítően elfogadható mérőszáma. Azért nem kezdtem el az érvelést makro-elemzéssel, mert felfogásom szerint nem makro-szinten, hanem a gazdaság szereplőinek mikro-szintű viselkedésében kell keresnünk a többletgazdaság-hiánygazdaság jelenség kauzális magyarázatát.

Tanulmányom a következőket sugalmazza:

A kapitalista rendszerben adva van a szereplők jellegzetes viselkedése és jellegzetes interakciója, és ennek következtében fellépnek bizonyos vonásokkal bíró kínálati, keresleti és áralakulási folyamatok – röviden: adva van egy koordináló mechanizmus. És ha ez adva van, akkor szükségképpen létrejön a többletgazdaság – bármilyen is legyen a kormány és a központi bank fiskális és monetáris politikája. A makro-politika befolyásolja a túlkínálati jelenségek eloszlását, gyakoriságát és intenzitását, de nem dönti el, hogy a rendszer a többletgazdaság állapotában lesz-e, vagy átbillen hiánygazdaságba.

Korábbi munkáimban azt az általános piaci állapotot, amelyet most többletgazdaságnak nevezek, „kereslet-korlátos gazdaságnak” neveztem el. Nem a terminológiai innováció, vagy valamilyen névadási szenvedély kedvéért változtatok most az elnevezésen. Már említettem, hogy elméleti problémáim vannak az aggregált kereslet fogalmával és mérésével kapcsolatban. Elejét szeretném venni annak, hogy félreértsék állításaimat és azt a mondanivalómat tulajdonítsák nekem, hogy az általam többletgazdaságnak nevezett állapotban a makro-kínálat krónikusan felülmúlja a makro-keresletet.

Nem ezt állítom! Azt állítom, hogy a többletgazdaságban igen gyakoriak a mikro-szintű túlkínálati jelenségek, azaz igen gyakori, hogy az eladó szívesen termelne többet, de keresleti korlátba ütközik. (Gyakori, de nem kizárólagos. Nem ritkán előfordulnak túlkeresleti jelenségek is, bár gyakoriságuk és intenzitásuk eltölpül a túlkínálati jelenségeké mögött.) *Sztochasztikusan és mikro-szinten* érvényesnek tartom ma is, hogy a gazdaság működését a keresleti korlátba-ütközés jellemzi. Ám ahelyett, hogy minden alkalommal hozzátenném az

összefoglaló kifejezéshez a figyelmeztető fenntartásokat, egyszerűbbnek éreztem egy kevésbé félreérthető elnevezés bevezetését.

Ez a tanulmány nem tárgyal egy igen fontos kérdést: van-e e szerepe a pénzügyi alrendszer jellegzetes viselkedési szabályosságainak a többletgazdaság reprodukálásában? (A „pénzügyi alrendszer” működéséhez tartozik mind az állami fiskális és monetáris politika, mind a kereskedelmi bankok és nem-bankjellegű pénzügyi szervezetek tevékenysége.) Vannak-e a pénzügyi rendszernek olyan beépített állandó tulajdonságai, hajlamai, amelyek hozzájárulnak a túlkínálati jelenségek krónikus túlsúlyához a túlkeresleti jelenségekhez képest? Létezik-e olyan tendencia, amely abban nyilvánul meg, hogy a hitelezés hajlamos inkább elszaladni a kapacitások növelésének finanszírozása, mint a kapacitások igénybevételéhez szükséges kereslet kibővítése és stimulálása tekintetében? Ha ilyen vagy ehhez hasonló állandó tendencia kimutatható lenne, akkor felvetődne a kérdés: milyen erős a hozzájárulása a többletgazdaság létrejöttéhez és krónikus fenntartásához? Sejtésem szerint igen erős – de még az ide kapcsolódó kérdések körültekintő megfogalmazása is kívül esik a tanulmány keretein, nem is szólva a válasz kidolgozásáról.

2.6 A kauzális láncolat kiindulópontja: A kapitalista rendszer

Túlkínálati jelenségek bármely rendszerben előfordulhatnak. A középkori vándorkereskedőnek nyakán maradhatott a portékája. A szocialista rendszer falusi állami népboltjában, ahol állandóan hiány volt számos keresett cikkből, esetleg hónapszám nem tudták eladni a raktárban leülepedett harsányszínű hálóinget vagy silány cipőpasztát.

Viszont az a *mechanizmus*, amelyet a fentiekben leírtam, és amely tömegesen és krónikusan szüli a túlkínálati jelenségeket, állandóan reprodukálja a többletgazdaságot, a kapitalista és csak a kapitalista rendszerben működik. Mind a mennyiségi alkalmazkodásnak, mind az ár-alkalmazkodásnak azt a sajátos interakcióját, amely itt végbemegy, a magántulajdonon alapuló kapitalizmus generálja.

Példaképpen gondoljuk át még egyszer a kínálati folyamat jellegzetességeit. Azok a speciális hajtóerők, amelyekről pár oldallal előbb szó volt, csak ott jelennek meg, ahol egymástól elkülönült, magántulajdonban lévő, egymással versenyző vállalatok működnek. Emeljünk ki az érvelésből egyetlen tételt, amelyet a 2.2 alfejezetben belül a 2. hajtóerőként soroltam fel: mi készíti az eladót készletek felhalmozására. A kérdést abban a keretben tárgyaltuk, amelyben több, egymással versenyző eladó van a piacon, és mindegyik azt akarja, hogy a vevő nála találja meg a keresett árut. Más szóval: a kínálati oldal *decentralizált*.

Állítsuk ezzel szembe gondolatban azt a helyzetet, amelyben a kínálat *centralizált*. Könnyen belátható: a bizonytalan kereslettel jelentkező vevők adott biztonsági szintű kielégítéséhez elegendő lenne kisebb készlet, ha azokat egyetlen vállalatnál koncentrálnánk. Az előbb már említett operáció-kutatási irodalom egzakt modellekkel is igazolni tudja ezt az átállítást.²¹

A decentralizálás – centralizálás ellentétpár a tárgyalás jelen absztrakt szintjén egybeesik a magántulajdon – köztulajdon, kapitalizmus – szocializmus ellentét-párokkal. A kapitalista gazdálkodás, az egymástól elkülönült magántulajdonosok viselkedése, a decentralizáció nagyobb készletek és többletkapacitások képzése felé hajtja a gazdaságot, mint a szocialista gazdálkodás, az egy kézbe összpontosult köztulajdon, a centralizáció. A magyarázó tényezők kauzális láncot alkotnak:

kapitalizmus, magántulajdon → decentralizálás → ösztönzés nagyobb árukészlet és nagyobb mozgósítható kapacitás tartására

szocializmus, köztulajdon → centralizálás → ösztönzés kisebb árukészlet és kisebb mozgósítható kapacitás tartására

A szocializmus hívei és a kapitalizmus ellenfelei a fenti gondolatmenetet elfogadnák, és hozzátennék: lám, ez is bizonyítja a szocializmus fölényét. Kisebb készletekkel és kapacitásokkal képes működni, hála a centralizációnak, ellentétben a pazarló kapitalizmussal.²² Ez nem kitalált érv, hanem sokszor el is hangzik a rendszerekről szóló vitákban.

Elismerem, hogy a decentralizációnak ára van! *Ceteris paribus* több készletet és kapacitást köt le. Csakhogy ennek a többletnek mérhetetlen előnyei vannak a vevő szempontjából – éppen ez a jelen tanulmány egyik fő üzenete.

Senkinek sincs joga kikötni a *ceteris paribus* feltételt, amikor a két rendszert összehasonlítja. A decentralizálásnak a most tárgyalt parciális hatástól eltekintve számos egyéb fontos előnye van például az információk érzékelésében, feldolgozásában, a gazdaság szereplőinek ösztönzésében, a teljes hatalmi koncentráció megakadályozásában.

²¹ Lásd pl. S. Chopra – P. Meindl (2003, 334-338.o.)

²² „Cipőt a cipőboltból” – így hangzott az egykori magyar hirdetés. Könnyebb eligazodni a piacon, csökken a kereslet bizonytalansága, kisebb készlettel is folyamatosan ellátható a fogyasztó, ha minden cipő-eladás egyetlen állami monopólium kezében összpontosul. A szocialista rendszer sohasem jutott el ehhez a végletes koncentrációhoz, ám számos ágazatban elég közel került hozzá. Pl. Magyarországon a 70-es években egyetlen söripari, egyetlen cukoripari, egyetlen papíripari vállalat működött, földrajzilag több telephelyre tagolva, de közös irányítás alatt.

Kiragadtam a kínálati folyamat tárgyalásának egyetlen tételét, a 2. pontot, amely a többlet képzésére való készítés és a bizonytalan kereslet összefüggéséről szól. Végigmehetnénk a fejezet összes állításain – a mechanizmus minden eleméről kimutatható, hogy a magántulajdonon alapuló kapitalizmushoz kötődik.

3. FOGALMI APPARÁTUS ÉS MÉRÉSI METODIKA

Most szeretném beváltani a tanulmány elején tett ígéretemet: rátérek a fogalmi apparátus bemutatására és ezzel szoros összefüggésben a jelenségek megfigyelésének és mérésének módszereire.

Tulajdonképpen mi a „kínálat” és a „kereslet”? Nem árt, ha az olvasó, aki eddig habozás nélkül elfogadta e kifejezéseket, most kissé elbizonytalanodik.²³

Sokszor fordult már elő a dolgozatban a „többlet” szó, de adós maradtam az egyértelmű és éles válasszal: mihez képest több? „Túlkínálat” – mihez képest „túl-”?

3.1 „Tiszta”, könnyen kezelhető esetek

(i) Szolgáltató vállalat túlkínálati helyzetben

Gondolatkísérletként folytassunk személyes interjút egy *szolgáltató vállalat*, például egy szálloda igazgatójával.²⁴ Olyan szállodáról van szó, amely többletgazdaságban működik. A szállodaiparban szokásos mutató szám a „foglaltsági arány” (*occupancy rate*) és ennek komplementere, a „rendelkezésre-állási arány” (*vacancy rate*). Mindkettőt százalékban szokás megadni. Kérdezzük meg az igazgatótól: „Milyen foglaltsági arány elérésére lenne képes és hajlandó a következő héten?” Fűzzük hozzá a kérdéshez a következő kikötéseket és magyarázatokat:

- Az árak, amelyeket a szálloda maga határozott meg, a következő hétre adva vannak.
- Igen rövid időszakra, a következő hétre vonatkozik a kérdésünk. A szálloda teljesítőképessége rövid távra adva van: végső soron behatárolja a rendelkezésre álló szobák száma. Ha kizárólag ezt a „fizikai” korlátot vennénk számításba, akkor ezzel megadnánk az *elméleti kapacitást*. Ám előre látható, hogy rendszeresen különböző

²³ *Anti-Equilibrium* (1970) c. könyvemben próbáltam tisztázni, mi rejlik ezek mögött az általánosan elfogadott és használt kifejezések mögött és rámutattam, mennyire homályosak a definíciójuk. Töprengéseim nem találtak nagy visszhangra. Negyven év elmúltával elővettem, amit akkor írtam. Most is úgy látom, hogy aggályaim és ellenvetésem indokoltak voltak. Az azóta szerzett ismeretanyag felhasználásával megpróbálom újra kifejtteni mind a kritikai megjegyzéseimet, mind pedig a terminológiai és metodikai ajánlásaimat. Hátha most többre jutok velük.

²⁴ A kínálati oldalról szólva mindvégig vállalatokról beszélek. Fejtegetéseim érvényesek azokra az esetekre is, amelyekben egyéni termelő, szolgáltató vagy kereskedő kínálja fel termékét vagy szolgáltatását.

akadályozó tényezők lépnek fel (például a szokásos folyamatos karbantartási munkák vagy egyéb műszaki-szervezési körülmények, amelyek miatt néhány szoba nem adható ki a vendégek számára). Ezeket figyelembe véve az igazgató határozza meg, mit tekint maximális foglaltsági aránynak. Ezt szokták *gyakorlati kapacitásnak* nevezni.²⁵ Tegyük fel, hogy ez példánk esetében az elméleti kapacitás 90 százaléka. A válaszadó csak olyan számot adhat meg, amely a józanul felmért gyakorlati kapacitásba belefér. Nem vágyálmait akarjuk megtudni, hanem reálisan teljesíthető szolgáltatási hajlandóságát.

- Nem prognózist kérünk tőle a várható teljesítményre vonatkozóan. Ne törődjön a válaszadáskor azzal, hogy hány vendégre számíthat. Tételezze fel, hogy a hét minden napján, a nap minden órájában jelentkezik elszállásolást kérő vendég. Más szóval azt gondolja át: ha *csak rajtuk*, azaz csak a szállodán múlna, hány vendég fogadására lenne hajlandó, milyen foglaltsági arányt látna a legszívesebben.

Meglepő lenne, ha nem azt felelné: „Azt szeretném, ha tele lenne a szálloda, azaz szívesen hajlandó lennék a kínálatommal elmenni a gyakorlati kapacitás határáig.” Példánkban ez tehát 90 %-os foglaltsági arány.

A hét elteltével megállapítható, mekkora volt a tényleges foglaltság. Tegyük fel, hogy heti átlagban 70 %. A különbség, azaz a 20 százalékpont egyértelműen megadja a túlkínálat számszerű nagyságát.

Képzeljük el, hogy mind az előzetes kérdést, mind az utólagos tényszerű felmérést a város valamennyi szállodájában elvégeztük és kivétel nélkül mindegyikben túlkínálat mutatkozott. Ezzel utólag pontos képet nyertünk ennek a részpiacnak a kínálati és keresleti viszonyairól. A szállodaigazgatók *ex ante* válaszainak összesítése egyenlő a szóban forgó hét kínálatával és az *ex post* tényszámok összesítése egyenlő a szóban forgó hét keresletével.

Példánkban az összes kínálat meghaladta a keresletet. Nem kellett kikérdeznünk a

²⁵ Az USA központi bankja, a Federal Reserve Board rendszeresen közöl kapacitás-kihasználási indexeket. Idézem az általuk használt definíciót. „A kapacitás kihasználása az output tényleges volumenének és az output fenntartható (*sustainable*) maximális volumenének, azaz a kapacitásnak a hányadosa.... A kapacitás-indexeket úgy határozzák meg, hogy azok a fenntartható gyakorlati kapacitás fogalmát testesítsék meg. Ezt a következőképpen kell értelmezni: a termelésnek az a legnagyobb volumene, amelyet egy adott iparág valamennyi vállalata képes fenntartani egy reális üzemeltetési ütemterv keretein belül, számításba véve a normális állásidőket, és feltételezve, hogy rendelkezésre állnak a helyszínen lévő gépek és felszerelések üzemeltetéséhez szükséges inputok. A fogalom általában konform egy termelési függvény teljes-input pontjával, azzal a megkötéssel, hogy a kapacitás a reálisan fenntartható maximális termelést reprezentálja és nem valamilyen ennél nagyobb, de nem fenntartható rövidtávú maximumot.” Saját szóhasználatommal kifejezve: a FED statisztikusai a gyakorlati kapacitás meghatározásakor feltételezik, hogy a termelés nem ütközik inputkorlátba. (Federal Reserve (2009)).

vendégeket a keresletükről, mert amikor a piac minden eladóhelyen állandóan túlkínálatti állapotban van, a tényleges tranzakciók (eladások-vételek) volumene egyenlő a kereslettel.

Ezt nevezzük a „rövidebb oldal szabályának”. Túlkínálat esetén a kereslet a rövidebb, a kínálat a hosszabb oldal, míg túlkereslet esetén a kínálat a rövidebb, a kereslet a hosszabb oldal. A tényleges tranzakciók volumene mindig a rövidebb oldallal esik egybe.

A szabályból fontos következtetések adódnak a megfigyelés és mérés metodikájával kapcsolatban. A tényleges vétel-eladás statisztikáiból kizárólag a rövidebb oldal nagyságára következtethetünk. A hosszabb oldal nagyságát más módszerekkel kell becsülnünk. Képzeltbeli példánkban a legegyszerűbb metodikát választottuk a hosszabb oldal számszerű becslésére: megkérdeztük az illetékeseket eladási hajlandóságukról. Ha feltételeztük volna, hogy szívesen kiadnák valamennyi szobájukat, akkor a kikérdezést pótolhattuk volna azzal, hogy előzetesen felmérjük gyakorlati kapacitásukat.

Térjünk vissza a fejezet elején feltett kérdésre: többeltről szólni szeretnénk, mihez képest több? Peldánkban a kérdésre egyértelmű választ kaptunk: a kínálat több volt a tényleges tranzakciónál, és ez utóbbi egybeesett a kereslettel.

(ii) Raktározható termékeket eladó kereskedelmi vállalat túlkínálatti helyzetben²⁶

Noha egy kereskedés tevékenységének is vannak kapacitás-korlátai (az üzlethelység befogadóképessége, a személyzet teljesítőképessége stb.), a kínálat alapvető korlátja a rendelkezésre álló készlet. Ha nem egy statikus pillanat, hanem egy rövid időszak, (mondjuk egy hét) kínálatát akarjuk megállapítani, analóg módon azzal, ahogyan a fentiekben a szolgáltató vállalatnál eljártunk, akkor azt kell megkérdezni a kereskedelmi vállalat vezetőjétől: mennyit tud és mennyit hajlandó eladni a vevőknek az érvényes áron, beleszámítva az induló készletet és a hét közben érkező utánpótlást? Feltételezhető, hogy szívesen eladná a teljes mennyiséget.²⁷ Ezt a mennyiséget – az eladó eladási képességét és hajlandóságát – tekinthetjük a kereskedő kínálatának.

Ahhoz, hogy a gondolkísérlet tiszta végeredményt hozzon létre, két kikötést kell tennünk.

Az utánpótlást már az interjú előtt megrendelték. Az interjúalanyunk megmondjuk: tételezze fel, hogy az előttünk álló héten belül a megrendelés módosításával nem igazodhat

²⁶ Kereskedelmi vállalat foglalkozhat szolgáltatás közvetítésével. Ezt a speciális kategóriát nem vizsgálom.

²⁷ Azt talán túlzásnak érezné, ha a bolt a hét végén tökéletesen üres maradna, akárcsak a tanulmány elején említett varsói üzlet, mert az elijesztené a vevőket attól, hogy máskor is ide jöjjenek. Ám ez a veszély rendszerint nem fenyeget a piacgazdaságban, és ezért nyugodtan eltekinthetünk tőle.

hozzá a pillanatnyi helyzethez, azaz ragaszkodunk a probléma *ex ante* „rövidtávú” értelmezéséhez.

A másik kikötés önmagunkra, a gondolatkísérlet szerkesztőire vonatkozik. Feltételezzük, hogy a kereskedésben a hét elteltével minden termékből maradt zárókészlet. Semmi sem fogyott ki teljesen az üzletből. Más szóval: valamennyi termék tekintetében a kereslet volt a rövidebb oldal.

Ha ez a két feltétel teljesült, akkor a hét végén pontosan megállapítható, mennyi volt a túlkínálat, mert az nem más, mint a zárókészlet. Egyszerű mérleg-azonosságból következik az eredmény:

Kínálat = nyitó készlet plusz utánpótlás
Kereslet = tényleges eladás-vétel (ez volt a rövidebb oldal)
Túlkínálat = zárókészlet

A zárókészlet az a mennyiség, amit az eladó *ex ante* szeretett volna eladni, de amelyről *ex post* megállapítottuk, hogy óhaja nem teljesült.

(iii) Termékeket előállító vállalat túlkínálati helyzetben

Ismét interjút készítünk. Gondolatkísérletünk alanya az igazgató, ezúttal egy termelő vállalatnál (például egy autógyárban), ahol fizikailag „megfogható”, raktározható termékeket állítanak elő. Tudjuk, hogy túlkínálati helyzetben folyik az interjú.

Kevésbé magától értetődő, mint az előző két esetben, hogy miképpen fogalmazzuk meg a kérdést, ha a kínálatát akarjuk megismerni.

Az előbbi két interjúhoz hasonlóan először tegyük fel a kérdést igazán rövid távú értelmezésben, a következő hétre vonatkozóan. Ez esetben személyében az *eladót* szólaltatjuk meg (az igazgató esetleg be is hívja a válaszadáshoz az értékesítés főnökét). Ettől kezdve a kérdés, a feltételek és kikötések egybeesnek mindazzal, amit néhány sorral feljebb a kereskedelmi vállalattal kapcsolatban elmondtunk. Az autógyártó annyi autót tudna és szeretne eladni, amennyi már ott van a saját tároló-helyein és ehhez hozzáadhatók azok az autók, amelyek a következő héten kigördülnek a termelőüzemek kapuin. (A végtermék kibocsájtásának ritmusát most már nem lehet befolyásolni.) Ez tehát a következő hét eladási kínálata. A túlkínálat (vagyis az a mennyiség, amelyet nem tudott eladni,) azonos a zárókészlettel.

Egészen más kérdésre és feltevésekre van szükség, ha az igazgatót, mint a *termelés* irányítóját szólítjuk meg. Olyan komplex termék esetében, mint amilyen például az autó, nem

célszerű és nem is szokásos egy hetet „rövidtávnak” minősíteni. Kérdezzünk rá a következő negyedév elképzeléseire.

Az interjúnak ez a része (és vele az itt használt fogalmak értelmezése és feltételrendszere) az (i) esetbelihez, a szolgáltató vállalatnál folytatott interjúhoz fog hasonlítani. Az interjú-alanyt figyelmeztetjük: tételezze fel, hogy volna elegendő megrendelés. Ha csak rajta múlna, mennyit szeretne termelni? A válasz a lenne, hogy ez esetben szeretne minél közelebb kerülni a gyakorlati kapacitáshoz. Különösen akkor számíthatnánk erre a válaszra, ha a termelésben még a gyakorlati kapacitás közelében is érvényesül a volumen függvényében *állandó* hozadék (*constant return to scale*) jelensége. Sőt még határozottabban így felelne akkor, ha a termelésben *növekvő* hozadék (*increasing return to scale*) érvényesül. (Autógyárban valószínűleg ez utóbbi lenne a helyzet.)

A további gondolatmenet megegyezik a szolgáltató vállalat esetére leírt okfejtéssel. Ha a termelés kisebb lett a gyakorlati kapacitásnál, mert nem futott be elegendő megrendelés, vagy nem is lehetett arra számítani, hogy előbb-utóbb javul az értékesítési helyzet, akkor menet közben leszállították a termelő-üzemek előirányzatait. A negyedév elteltével megállapíthatták, hogy a gyakorlati termelési kapacitást nem sikerült teljesen kihasználni. *Ex post* a kihasználatlan kapacitást tekintjük túlkínálatnak.

Felhívjuk a figyelmet, hogy a termelő vállalatnál kétféle túlkínálat mutatkozik: az eladási hajlandóság ellenére eladatlanul maradt készlet, és a termelési hajlandóság ellenére kihasználatlan kapacitás. Mindkettő autókból áll – de a két jól-definiált szám nem adható össze. Az előbbi tétel a telephelyen látható, megfogható autókból áll, az utóbbi tétel csak a képzeletben él: egy meg nem valósult termelési óhaj kvantitatív leírása. Mind az azonnal rendelkezésre álló eladatlan termékkészlet, mind a potenciális többletet kifejezésre juttató kihasználatlan kapacitás voltaképpen túlkínálatot ír le, eltérő szemszögből. Annyi azonban bizonyos, hogy a két adat összege nem értelmezhető.

Noha a fogalmi tisztázás kedvéért képzeletbeli interjúk kérdéseit fogalmaztam meg, szerencsére létezik nagyon sok valóságos felmérés, amelynek kérdésfeltevése közel áll a fent leírtakhoz.

A 2. táblázat nemzetközi összehasonlítást közöl számos ország ipari kapacitás-kihasználási adatairól. A kutatók 34 ország adatait elemezték az 1978-2008 időszakot átfogó hosszú idősorok alapján. A táblázat egy-egy országra vonatkozóan az idősor átlagát adja meg. Az ország-átlagok átlaga 80,2 %. Az ország-átlagok ekörül a közép körül szóródnak.

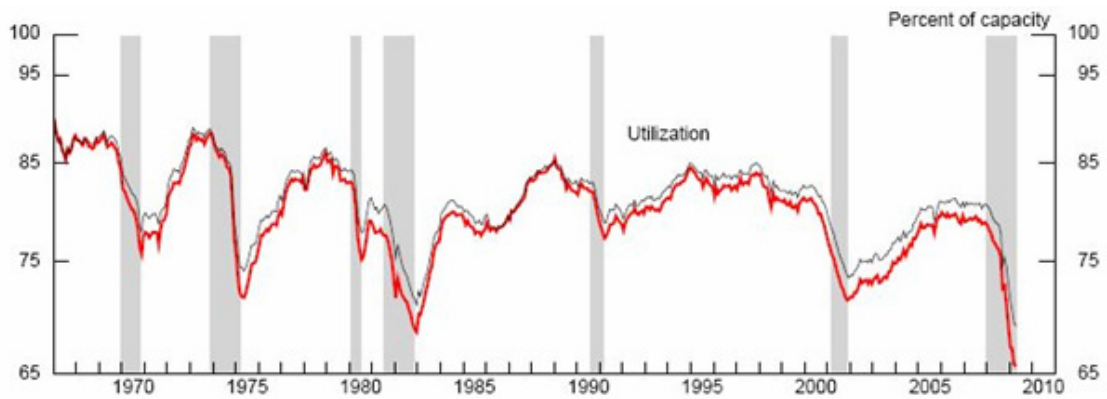
A 2. ábra az USA kihasználási idősorait szemlélteti. A beszámoló szerzői hangsúlyozzák, hogy a kapacitás, amelyhez a tényleges kihasználást viszonyítják, a hosszú

2. táblázat
 Kapacitás-kihasználási ráták nemzetközi összehasonlítása, 1978-2008

Ország	Közép- érték	Megfi- gyelések száma	Szórás	Ország	Közép- érték	Megfi- gyelések száma	Szórás
Amerikai Egyesült Államok	80.4	145	3.91	Kanada	81.3	152	4.11
Ausztrália	82.1	49	1.72	Kína	84.6	24	1.90
Ausztria	82.3	50	1.82	Korea (Dél-)	72.3	73	4.12
Belgium	79.0	121	2.89	Lengyelország	73.1	65	5.67
Brazília	82.1	46	1.77	Luxemburg	83.7	94	3.03
Cseh Köztársaság	82.8	67	4.37	Magyarország	81.0	50	2.70
Dánia	82.3	86	2.36	Németország	83.6	154	3.51
Dél-afrikai Köztársaság	73.4	89	10.08	Norvégia	82.4	138	2.70
Egyesült Királyság	81.9	94	2.42	Olaszország	75.7	154	2.70
Finnország	85.4	62	2.31	Oroszország	50.9	60	7.59
Franciaország	84.4	130	2.02	Portugália	78.9	126	2.49
Görögország	76.1	94	1.80	Spanyolország	79.8	154	3.03
Hollandia	82.5	147	2.58	Svájc	83.8	154	3.33
India	88.8	29	7.35	Svédország	85.6	50	1.85
Indonézia	66.5	14	2.49	Szlovákia	77.9	59	4.55
Írország	75.2	94	3.61	Törökország	76.7	76	3.07
Japán	79.0	153	8.11	Új-Zéland	89.2	153	2.13

Forrás: Etter – Graff – Müller (2008), 8.o.

2. ábra
Kapacitás-kihhasználási ráta az USA iparában, 1965-2008

Megjegyzés: A beábrnyékolt függőleges területek a recesszió periódusait jelképezik. A „recessziós” sávokat a National Bureau of Economic Research (NBER) definíciói szerint jelölték be. A piros vonal a feldolgozóipar, a szürke vonal a teljes ipar kapacitás-kihhasználási adatait szemlélteti

Forrás: Federal Reserve Statistical Release (2010.)

távon fenntartható termelés szintjét, azaz a gyakorlati kapacitást tükrözi. (Lásd még Corrado – Matthey, 1997.) További szemléltetésként a 3. ábra Franciaország kihasználási idősorait mutatja be.

A táblázat és a grafikonok egyöntetűen a következő értelmezéseket sugallják:

A kapacitás-kihasználási ráta országonként eltérő. Miközben az évi ráták fluktuálnak, egyetlen helyen egyetlen időpontban sem érik el a 90 %-ot. Ez alátámasztja azt az állítást, hogy a kapitalista gazdaságban mindig mindenütt van számottevő kihasználatlan kapacitás; ez krónikus jelenség.

A fenti táblázat és ábrák az ipari kapacitás kihasználását mutatták be. Hasonló felmérések készülnek a lakásállomány kihasználásáról is. A jelen tanulmány céljaira összeadhatjuk a kiadó vagy eladó saját tulajdonú lakások és bérlakások adatát: ez tekinthető a lakásszektor kihasználatlan kapacitásának. A 4. ábrából világosan leolvasható, hogy az együttes részarány az USA-ban egyetlen évben sem ment 8 % alá, 2004-ben pedig 12 % felett volt. Ez jelentős arányú túlkínálatra vall.

3.2 Első nehézség: A kínálat és a kereslet folyamatos egymáshoz igazodása

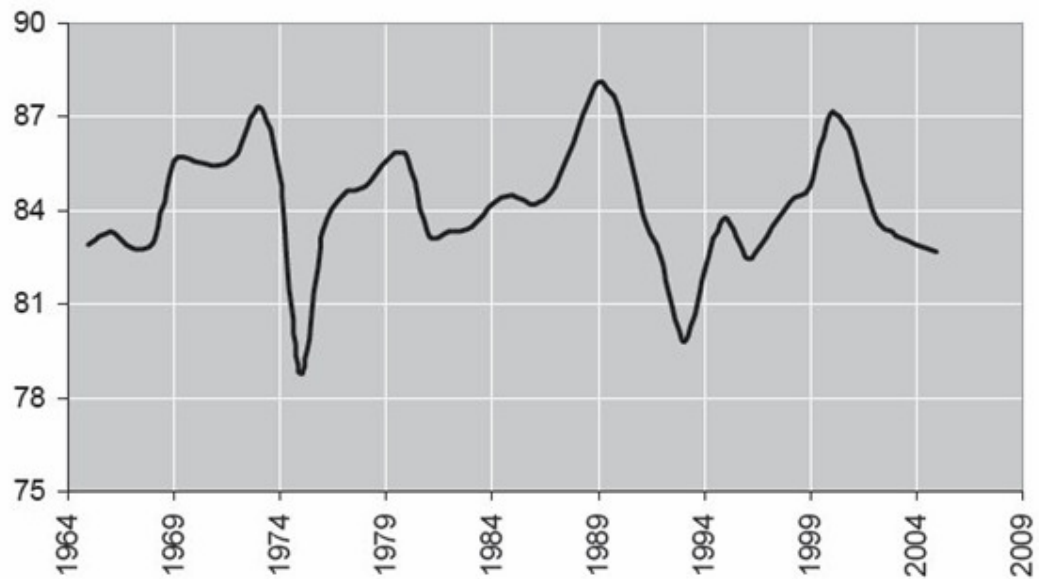
Néhány statisztikai adat áttekintése után térjünk vissza a metodikai problémákra. A fent tárgyalt három „tiszta esetben” sikerült egyértelműen definiálni a „túlkínálat” fogalmát, és megadni a mérés módját. Csakhogy különböző absztrakciókkal szándékosan megkönnyítettem a dolgomat annak érdekében, hogy a méréssel való első ismerkedéshez egyértelmű definíciókhoz és mérési módszerekhez juthassunk el. Most azonban szeretnék szembenézni, és az olvasót is szembesíteni a gyakorlattal, a valóságos gazdasági élet olyan jelenségeivel, amelyek eltérnek a három bevezető eset idealizált és leegyszerűsített világától.

Nem arra gondolok, hogy a jelenségek megfigyelői, a mérést végző statisztikusok hibákat követhetnek el – ezek csak véletlen pontatlanságokat okoznának. A probléma az, hogy sok esetben a helyzetből adódóan, „objektíve” lehetetlen a fenti tiszta definíciók és mérési módszerek konzisztens alkalmazása.

Az első nehéz problémát már érintettem a 2.3 alfejezetben, amely a keresleti folyamatot írta le. Most a mérés szempontjából tanulmányozzuk egyszerre a kínálati és a keresleti oldalt.

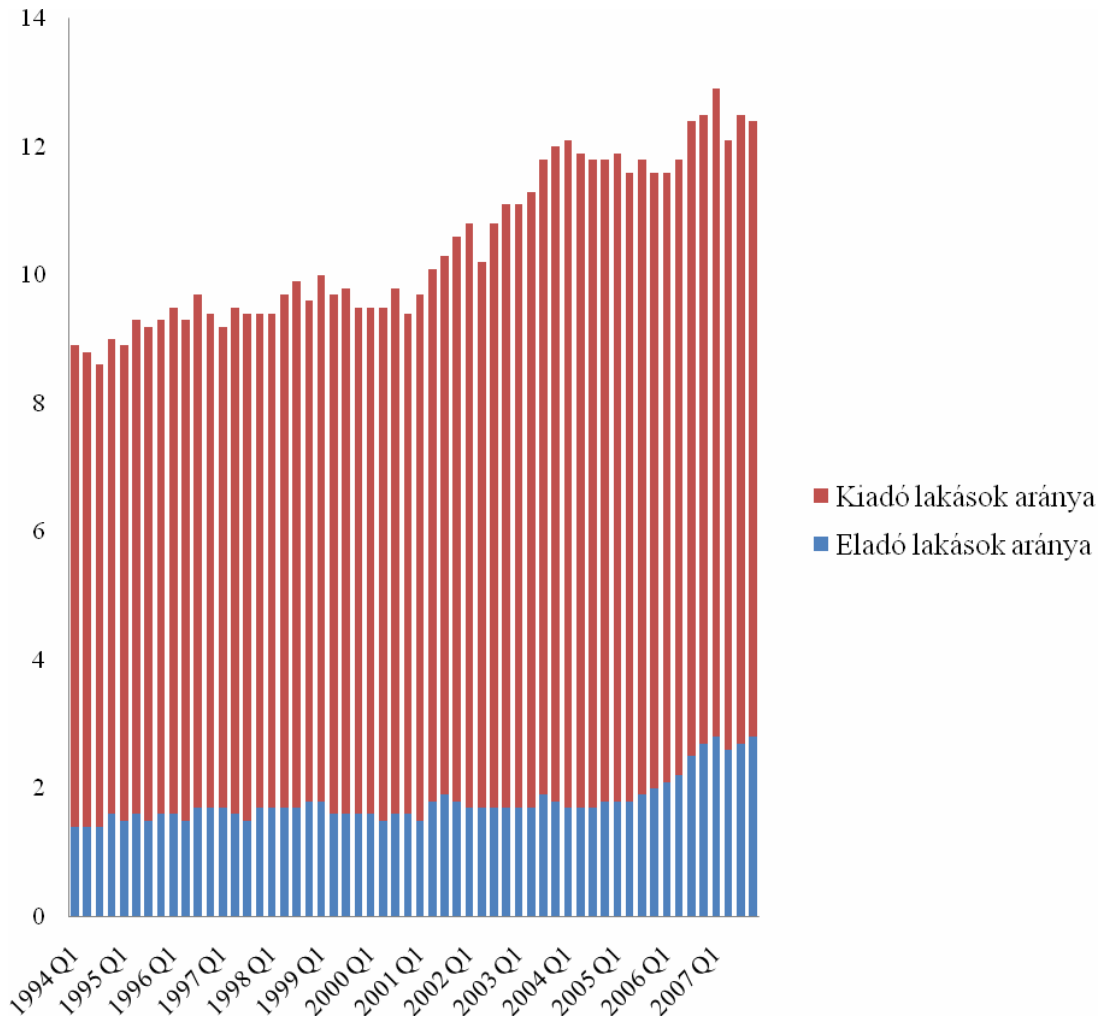
Mind a kínálat, mind a kereslet alakulása minden eladónál és minden vevőnél dinamikus folyamat. A termelő-eladó eladási hajlandósága folyamatosan változik, igazodik a pillanatnyi helyzethez, kényszeralkalmazkodásokat hajjt végre. A szándék érlelődésének

3. ábra
Kapacitás-kihasználási ráta a francia iparban, 1965-2005

Forrás: Allain-Canry (2008).

4. ábra
 Kiadó és eladó lakások együttes aránya az USA-ban, 1994-2007
 (százalékban, negyedévente)

Forrás: U. S. Census Bureau (2010).

melyik pillanata az „igazi” kínálat? Ugyanez elmondható a vevő vételi szándékáról is. Melyik pillanat az „igazi” kereslet? Amikor elindul vásárolni? Vagy amikor belép a boltba, ott nem találja meg a keresett árut, és mást vesz helyette? Vagy pár perccel később, amikor a második, vagy a harmadik boltban mást vesz?

Egy-egy eladónál, egy-egy vevőnél nyomon követhetnénk a folyamatot. De ha sok eladó eladási szándékait és hajlandóságait, vagy sok vevő vételi szándékait és hajlandóságait akarjuk összegezni egy adott pillanatra vagy egy rövid időszakra vonatkozóan, akkor heterogén minőségű elemeket adunk össze. Ennek következtében tisztázatlan (és egyedi kikérdezések nélkül tisztázhatatlan) az összesített szám értelmezése.

Illusztrációként térjünk vissza a szállodáiparba. Ha a városban 20 vendég közül 10 négycsillagos szállást és 10 kétszillagos szállást keresett – és mindenki azt kapta, amit akart, akkor mindenki elégedett. Ha viszont mind a húszan négycsillagos szállást szerettek volna, de csak tízen kapták meg, tízen pedig kénytelenek voltak kétszillagosban megszállni, akkor tízen elégedettek és tízen csalódottak – miközben a szállodák leterheléséről szóló tényszerű statisztika mindkét esetben azonos adatot közölt. Márpedig – mivel így vagy úgy, de mindenki kapott szobát – a „rövidebb oldal szabálya” alapján a tényleges összesített foglaltsági adatot minősíthetnénk a vendégek keresletének. Az összesítés elhomályosítja a félig csalódott szállóvendégek keresletének felemás kielégülését.

3.3 Második nehézség: Túl kínálati és túlkeresleti jelenségek egymás mellett

A 3.1 alfejezetben leírt gondolat kísérletekben azzal könnyítettem meg a saját dolgomat, hogy feltételeztem: minden egyes tranzakciónál a kereslet a rövidebb oldal, tehát kizártam a túlkereslet lehetőségét. A rövidebb oldal szabályát szem előtt tartva ilyen esetben világos, hogy mit tükröz a megvalósult tranzakciót leíró statisztikai tényszám: a keresletet, mert egyértelműen túlkeresleti piaccal álltunk szemben.

Ám a gyakorlatban ebben nem lehetünk biztosak. Lehet, hogy egymás mellett előfordulnak egyedi túl kínálati és túlkeresleti jelenségek. Egyes szállodákban csak kevés a vendég, miközben más turisták nem találnak olyan szállodát, amelyben szívesen laknának. Végül is mindennap létrejön valamilyen elrendeződés. Tegyük fel, hogy naponként készül a város egészét átfogó statisztika a szállodák összességének leterheléséről. Ha csak ezt a jelentést nézzük, nem tudhatjuk, hogy ez a kínálatot vagy a keresletet tükrözi-e.

A túl kínálati és a túlkeresleti jelenségek nem egyszerűen egymás mellett élnek, hanem interakció van közöttük. Az eladónak, akinek túl kínálata volt és nem tudta eladni termékét, esetleg nincs elég pénze ahhoz, hogy – amikor ő maga vevőként lép fel – kielégítse eredeti

vételi szándékait. Az ő keresletének csökkenése most egy másik eladónál idéz elő túlkínálatot és így tovább. (Clower, 1965, 1967, Leijonhufvud 1968). A túlkínálati jelenségek továbbgyűrűznek; túlkínálati multiplikátor-hatások jelentkeznek.

Jó lenne minden idevonatkozó statisztikában egymástól különválasztva regisztrálni a mikro-szintű túlkeresleti és túlkínálati jelenségeket. Akkor érdemleges kijelentéseket tehetnénk azok eloszlásáról, megállapíthatnánk a mikro-jelenségek sztochasztikus jellemzőit.

3.4 Kitérő: A termelés akadályainak megfigyelése és a termelés mikro-szintű korlátai

Az előző alfejezetben azzal a problémával viaskodtam, hogy egymás mellett léteznek túlkínálati és túlkeresleti jelenségek. Nagy segítséget adhat a jelenség megértéséhez és megfigyeléséhez az alábbiakban ismertetendő rendszeres nemzetközi felmérés – csak arra kell ügyelnünk, hogy helyesen értelmezzük a vizsgálat metodikáját.

26 konjunktúra-kutató intézet nemzetközi hálózata 26 európai országban évtizedek óta negyedévenként felteszi az ipari vállalatok sokaságából kiemelt minta vállalatvezetőinek a következő kérdést:²⁸

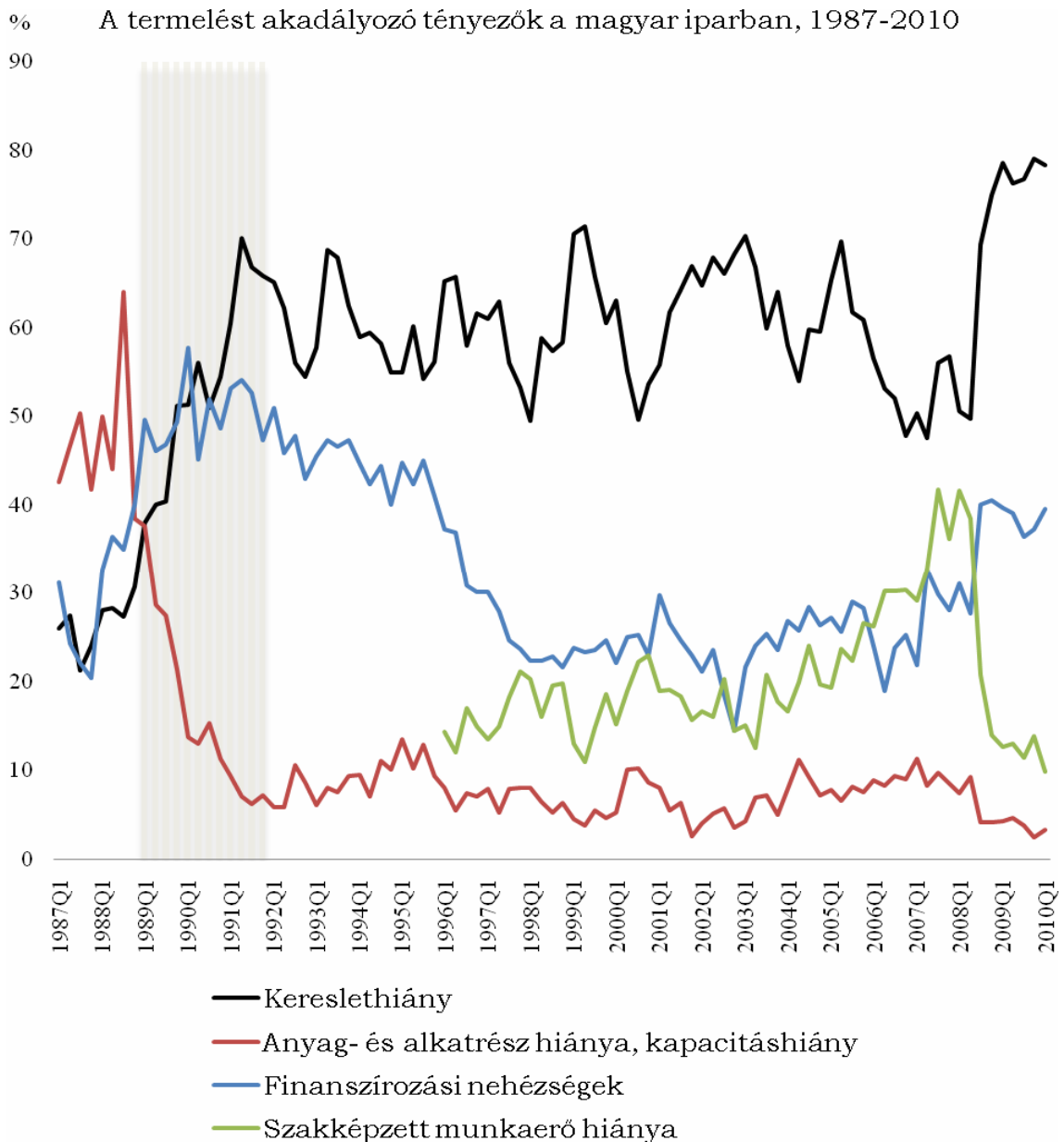
„Melyek azok a fő tényezők, amelyek jelenleg korlátozzák az Önök termelését:

- Nincs ilyen tényező
- Munkaerő-hiány
- Anyag és/vagy felszerelés-hiány
- Pénzügyi korlátok
- Más tényezők (Kérjük, részletezze.)”

Szemléltető példaként közlöm a magyar idősor grafikonját. (Lásd az 5. ábrát és a Függelékben közölt táblázatot.) Mielőtt következtetéseket vonnánk le az idősből tanulmányom témája szempontjából, még egyszer át kell gondolnunk: tulajdonképpen mit is kérdeznek a vállalatvezetőtől a konjunktúra-kutatók? Összehasonlítás céljára visszaidézem a 3.1 alfejezet 3. pontjában ismertetett virtuális kikérdezést. Ott más – lényegbevágóan más! – kérdést tettünk fel a vállalatvezetőnek. Most a 26 országban a konjunktúra-kutatók *nem* azt kérdezték meg, hogy a vállalatvezető *ex ante* mit gondol a jövőendő termeléséről? Mekkora volument szeretne termelni, *ha lenne rá kereslet* – eleve belekalkulálva a termelés szokásos zavarait az input oldalon? Más szóval, most *nem* a kínálatra, erre az *ex ante* nagyságra vonatkozott a kérdés. És azt a kérdést sem tették fel: ha a termelő vállalat képes lenne-e mondjuk 500 egységet termelni, mert input-oldalon erre meg van a reális lehetőség, akkor a

²⁸ A felmérés módszertanát lásd OECD, Statistical Directorate (2002) és Nilsson (2001).

5. ábra

Megjegyzés: A felmérés során a megkérdezettek arra feleltek: a különböző tényezők akadályozták-e a termelést. Válaszukban megemlíthettek több akadályozó tényezőt.

A grafikon a könnyebb áttekintés kedvéért csupán egyes kiemelt idősorokat ábrázol, azaz nem illusztrálja a táblázat valamennyi oszlopát. A függőleges oszlop irányában az említések relatív gyakoriságát mértük fel, százalékban.

A piros görbével kapcsolatban megjegyezzük: ez összevontan szemléltet több oszlopot. Az értelmezés a következő logikán alapul. Minden felmérési időszakra vonatkozóan megállapítottuk, hogy az anyag- és alkatrészhiányra és a kapacitáshiányra vonatkozó öt oszlop közül melyikben szerepel a legmagasabb szám, azaz a legnagyobb relatív gyakoriság. Más szóval: a legmagasabb szám adja meg azok részarányát a megkérdezett sokaságban, akik legalább egyet említettek az ötféle akadályozó tényező közül. Ezeknek a számoknak az idősorát szemlélteti a piros görbe.

Forrás: a Konjunktúra és Piackutató Intézet közvetlen közlése. A grafikon alapjául szolgáló adatok a Függelékben találhatóak.

maga részéről szívesen le is termelné ezt az 500 egységet? Más szóval nem kérdezték meg, mi lenne a kínálata – függetlenül a kereslettől?

Ehelyett a konjunktúra-kutatók kérdésfeltevése hallgatólagosan feltételezi: a termelés irányítója bizonyára józanul figyelembe veszi a termelési előirányzat kialakításánál, hogy sokféle akadályra számíthat, és ezért reális, megvalósítható tervet irányoz elő. Ez tehát (a tanulmányomban kifejtett gondolatmenet alapján) a kínálati folyamat eléggé előrehaladott állapotában készült pillanatfelvétel. És most ebben az előrehaladott kínálat-kialakító folyamat kellős közepén megkérdem: milyen tényezők szokták akadályozni a termelést? Vagyis: „ha jól láttad előre a várható fejleményeket – melyek azok az akadályok, amelyekre számítani szoktál?”

Értelmes és tanulságos kérdés, értelmesek és tanulságosak a válaszok.²⁹ Arra azonban nem adnak választ, hogy a gyakorlati kapacitás-korlátig elmenő eredeti kínálat mikro-szinten milyen keresleti korlátokba ütközik. Ezért nem ad lehetőséget arra, hogy *közvetlenül* következtethessünk a felmérés adataiból a mikro-szintű túlkínálat vagy túlkereslet nagyságára. Emiatt tanulmányom központi kérdésére (többletgazdaság? hiánygazdaság?) sem ad és nem is adhat egyértelmű *közvetlen* választ.

Ettől függetlenül – kellő óvatossággal – még a saját kutatói kérdéseimre vonatkozóan is kaphatok *közvetett* orientációt ezekből az idősorokból. Figyeljük meg a magyar idősorban, hogyan változik az időben az input-zavarokra és a kereslet-hiányra utaló válaszok aránya. Az idősor szemléletesen mutatja be, hogy a rendszerváltásig, a szocializmus hiánygazdaságában a termelés folyamatosságára és növelésére irányuló vállalati törekvés főképpen az erőforrás-oldalon ütközött akadályokba: a munkaerő és különösen a szakképzett munkaerő hiánya, továbbá az anyag és alkatrészek hiánya jelentette a leggyakoribb nehézséget. A megkérdettek kétharmada legalább egyet megnevezett az input-oldalon mutatkozó gondok közül. Igaz, nem volt ritka a kereslet-hiány sem, de ez a fajta akadály 1989 előtt nem érte el az említések egyharmadát sem.

A rendszerváltás után mindinkább megfordult az arány. A 2000-es években a keresleti akadályok említésének gyakorisága már a válaszok kétharmada körül van, míg az anyag- és alkatrész-hiány említése igen ritka lett.³⁰

²⁹ A 26 országban folyó felmérés nem arra a célra készült, hogy a túlkínálati és túlkeresleti jelenségek nagyságára és eloszlására feleljen, hanem gyakorlati támpontokat kíván adni a fluktuációk előrejelzésére. Utóbbi célra hiánytalanul megfelel.

³⁰ Figyelemreméltó, hogy a szakképzett munkaerő hiánya az immár kapitalista jellegűvé vált gazdaságban is gondot okoz.

3.5 Harmadik nehézség: A „szükséges” és a „felesleges” készlet elválasztása

Visszatérek gondolatmenetem fő vonalához, a fogalomalkotás és a mérés nehézségeinek áttekintéséhez.

A 3.1 alfejezetek „tisztá” eseteiben az eladatlan zárókészletet túlkínálatnak minősítettük. Az olvasó talán átsiklott felette – kötelességem felhívni a figyelmet arra, hogy ez problematikus.

Stacioner kereslet és stacioner utánpótlás esetén világos: ha valamely termékből hosszabb időszakon át *növekszik* az eladatlan készlet, akkor a termékből túlkínálat van. Ám a tanulmány korábban hangsúlyozta, hogy a kereslet nem stacioner, hanem folytonosan változik, nem utolsósorban a kínálat változásainak hatására. A készletezés a kínálat és a kereslet kölcsönös alkalmazkodását hivatott megkönnyíteni.

Mikor mondhatjuk tehát egy készletről azt, hogy „túl nagy”, azaz a túlkínálat megtestesülése? Mielőtt reagálnék a kérdésre, emlékeztetek az előző fejezetben bevezetett biztonsági szintre, amelyet a következő fejezetekben B-vel jelölünk. Mondhatnánk például a következőket: a készlet nem túl nagy, hanem éppen kellő méretű, ha a vevők 90 %-a megtalálta a keresett árut és csak 10 %-a hajtott végre kényszerhelyettesítést vagy hagyta el vásárlás nélkül az üzletet ($B=0,9$). Viszont a készlet már feleslegesen nagy (azaz túlkínálatot testesít meg), ha lehetővé teszi, hogy a csalódott vevők részaránya ne 10 %, hanem csak 9 % legyen. ($B=0,91$). Csakhogy ez a kiindulás, az igazat megvallva, teljesen önkényes. Miért legyen B pontosan 0,9? Miért ne lehetne 0,85 vagy 0,96? A B biztonsági szint nincs determinálva, hanem *szükségképpen meghatározatlan*. Passzívumos nyelvtani szerkezettel fogalmazom meg: valamiképpen „meghatározódik” azoknak a spontán hajtóerőknek, annak az alkalmazkodási mechanizmusnak a hatására, amelyeket a 2. fejezet ismertetett.³¹

Szükségképpen meghatározatlan tehát, hogy hol végződik a készlet „szükséges” mennyisége és hol kezdődik a „felesleges”, a „túlzott” mennyiség, amelyet már habozás nélkül túlkínálatnak nevezhetnénk.

Miközben ez a kvantitatív küszöbérték meghatározhatatlan, aközben bizonyosak lehetünk néhány igazán fontos összefüggés létezésében:

- Az alkalmas összetételű készletek növelésével nő a biztonsági szint. Ez az összefüggés nyilvánvaló. Az operáció-kutatás modelleket alkotott az összefüggés részletes, konkrét számszerű elemzésére.

³¹ Ezzel az állítással összefér, hogy egyik vagy másik vállalat tudatos és szofisztikált készletezési és utánrendelési szabályokat követ, és ezzel saját vevőit illetően befolyásolja a B biztonsági szint nagyságát.

- Ha egy vállalat készletei magas biztonsági szint elérését teszik lehetővé, akkor ez hatást gyakorol mind az eladóra (például erősíti a verseny-pozícióját), mind a vevőre (például szélesebb lehetőséget ad számára a válogatásra, az általa legszívesebben választott áruk megtalálására).

Az eddigiekben csak a túlkínálatról szóltam, mert ez áll a jelen tanulmány középpontjában. Ám a gondolatmenet kiterjeszthető a túlkereslet esetére is. Ha minden vásárolni akaró és a vételár megfizetéséhez szükséges pénzzel rendelkező vevő dolgavégezetlenül hagyja ott a boltot ($B=0$), akkor nyilvánvalóan a szükségesnél kisebb volt a készlet. De ha *ex post* kiderül, hogy a tényleges készletnagyság és készlet-összetétel eredményeképpen $B=0,3$? Vagy $B=0,4$? Akkor „túl kicsi” volt a készlet? Ismét elmondható: meghatározatlan az a küszöbérték, amelynél kisebb készletről egyértelműen kijelentjük: kisebb a „szükségesnél”.

Visszatérve a definíciós problémára: a fentiekben leírt megfontolások egymagukban is elegendőek lennének ahhoz, hogy vonakodjunk a „túlzott” vagy „felesleges” (*excess*) jelző használatától. A magam részéről ebben a tanulmányban próbálom (néha sikertelenül próbálom) elkerülni, hogy felesleges készletről, vagy kapacitás-feleslegről beszéljek.

A *Hiány* című (1980) könyvemben *slack*-nek neveztem ugyanazt, amit ez a tanulmány most *többlet*nek hív. A *Hiány* megírása óta többet voltam angol anyanyelvűek társaságában, és több angol nyelvű napisajtót olvastam. Most már érzékelem, hogy a *slack* szónak pejoratív kicsengése van, arra utal, hogy lazaság és felesleg mutatkozik. Ezt az elítélő kicsengést kerülni akarom, és ezért semlegesebb szót kerestem. Tudatosan nyitva akarom hagyni azt a minősítést, hogy az adott kapacitás egy részének kihasználatlansága, a készlet egy részének leülepedése, lassú forgása ostoba pazarlás volt-e, vagy okos tartalékolás, vagy a kiszámíthatatlan vásárló iránti különleges figyelmesség.

Noha leszögezem, hogy a „túlkínálat” nagysága meghatározhatatlan – ebből nem következik, hogy közömbös az eladatlan készletek nagysága, és ennek függvényében a kielégítetlen vevők részaránya. Ezek megfigyelhető és – alkalmas metodikával – számszerűsíthető összefüggések.

Miközben lehetetlen elhatárolni egymástól a „szükséges” és a „felesleges” készletet, témánk szempontjából tanulságos és jól értelmezhető elemzést végezhető a készletek összetételével kapcsolatban. (Lásd Chikán, 1984). Tekintsünk a 3. táblázatra. A számítás a következő gondolatmenetre épül:

Bármilyen legyen is a rendszer, a termelő vállalatnak a termelés és az eladás folytonossága, a zökkenők elhárítása miatt szüksége van készletekre mind a termeléshez

3. táblázat

Az input. és outputkészletek aránya, nemzetközi összehasonlítás, 1981-1984

<i>Ország</i>	<i>Átlagos inputkészlet / átlagos outputkészlet a feldolgozóiparban 1981-1985</i>
<i>Szocialista országok</i>	
Bulgária	5,07
Csehszlovákia	3,07
Lengyelország	4,49
Magyarország	6,10
Szovjetunió	3,16
<i>Kapitalista országok</i>	
Ausztrália	1,36
Ausztria	1,06
Egyesült Királyság	1,02
Egyesült Államok	1,02
Finnország	1,92
Japán	1,09
Kanada	0,92
Nyugat-Németország	0,71
Norvégia	1,10
Portugália	1,66
Svédország	0,81

Forrás: A táblázatot Chikán Attila készítette. Megjelent *A szocialista rendszer* c. könyvben, Kornai (1993), 277.o.

szükséges inputok, mind a termelés nyomán keletkező outputok oldalán. Viszont rendszer-specifikus a kétféle készlet aránya. Melyik oldalon van nagyobb szükség a készletek „puffer” szerepére? A táblázat alátámasztja az állítást, hogy a szocialista rendszerben hiánygazdaság van, mert ott nagy az inputok utánpótlása körüli bizonytalanság, míg a hiány miatt aránylag könnyű az értékesítés – ezért igen magas az input-készletek aránya az output-készletekhez képest. Ezzel szemben a kapitalista rendszerben jóval kisebb a hányados értéke. Ez jelzi, hogy többletgazdaságban kevésbé várhatók hiányjelenségek az inputok beszerzésénél, míg az output-készletek nagyobbra duzzadnak azért, mert nehezebb az értékesítés, és mert a termelő gyorsabb és nagyobb választási lehetőséget akar biztosítani a vevő számára.

3.6 Negyedik nehézség: Jogosulatlan aggregáció

Tekintsünk egy parciális piacra, amelyen egymással rokon termékeket vagy szolgáltatásokat forgalmazznak. A standard mikro-ökonómia idevonatkozó modelljeiben megszokott jelenni a „nettó túlkereslet” mint az árváltozás magyarázó változója. Ha a nettó túlkereslet pozitív, az ár emelkedik, ha negatív, akkor az ár csökken. (A walrasi elmélet egyik híres figurája, az „árverező”, és későbbi követője, Oscar Lange árhivatala e szabály alapján igazgatja az árakat, amíg azok el nem jutnak az egyensúlyi árhoz.)

A „nettó túlkereslet” képzésekor az összeadás elemi műveletét hajtjuk végre: összegezzük a pozitív előjelű túlkeresleti adatokat és a negatív előjelű túlkínálati adatokat.

Első hallásra logikusnak tűnik – holott súlyos logikai vétség húzódik meg az összeadási művelet mögött. Tegyük fel, hogy egy repülőtér leterhelését vizsgáljuk: mennyire voltak kihasználva a helyek a repülőtérről induló gépeken. Túlkereslet: az utasok egy része nem tudott az általa kívánt időpontban elutazni. Túlkínálat: a repülőgépek egy része félig üresen szállt fel. Nettó túlkereslet: az elutasított utasok száma mínusz az üres férőhelyek száma egy adott időszakra összegezve. Értelmetlen összegezés! Talán kárpótolja azt az utast, aki reggel 9-kor Budapestről Koppenhágába akart utazni, de nem fért fel a repülőgépre az a tudat, hogy az este 7-kor ugyanoda induló járaton volt üres férőhely? Lehet, hogy neki éppen koradélután volt ott fontos megbeszélése.

A túlkeresleti függvény „nettósítása” gyakran alkalmazott metodikai fogás mind elméleti modellekben, mind pedig empirikus ökonometriai vizsgálatokban.³²

³² Az aggregáció problémái élesen vetődtek fel a szocialista országok makro-ökonometriai elemzéséhez használt disequilibrium modellekkel kapcsolatban. Lásd Portes – Winger (1980) és Portes *et al.* (1987). A vitáról áttekintést ad a Davis és Charemza által szerkesztett (1989) kötet, valamint Brabant (1990).

A probléma átgondolása szigorú tilalmat sugalmaz: nem szabad sem „nettó túlkeresleti”, sem nettó „túlkínálati” adatot konstruálni.

Az eddig tárgyalt mérési nehézségek mindegyike nagyfokú elővigyázatra int az aggregációt illetően, sőt egyik-másik nehézség alapos mérlegelése a szó szoros értelmében tiltja az összegezést. Tekintsük át még egyszer – ezúttal kizárólag az aggregáció szempontjából – a már megtárgyalt problémákat.

1. Nem szabad összeadni a zárókészlet és a kihasználatlan kapacitás alakjában jelentkező „többletet” – ezek a „rendelkezésre-állás” eltérő fokozatait reprezentálják.
2. Mind a kínálat, mind a kereslet dinamikus folyamatokban alakul ki. Egy-egy eladó vagy vevő eladási, ill. vételi szándéka menet közben módosul, érlelődik. A keresztmetszeti felmérés pillanatfelvételében nem szabad összeadni olyan eladási, ill. vételi szándékokat, amelyek az „érlelődés” fokozata szempontjából heterogének.
3. A legutoljára említett – és talán a legsúlyosabb nehézséget képező - aggregációs probléma: nem szabad „nettósítani”, azaz a túlkeresletek összesítéséből levonni a túlkínálatok összesítését.

A fenti figyelmeztetések bizonyára érvényesek az aggregáció alsó (mikro) és közép-szintjein. A gondolatmenet nyílegyenesen oda vezet, hogy a legnagyobb óvatosságra akkor van szükség, amikor makro-szintű adatokat értelmezünk. *Lehetetlen* ugyanarra a gazdaságra vonatkozóan egyszerre megállapítani a makro-szintű kínálatot és a makro-szintű keresletet. (Lásd néhány sorral feljebb a 3. és 4. pontot.)

Megvallom őszintén: meg vagyok akadva annak tisztázásában, hol helyezzem el saját gondolataim világában a potenciális GDP-vel szemben mutatkozó „rés” (*gap*) közismert mutatószámát, amelyet széles körben alkalmaznak makro-elemzésekben. Ez is egyfajta túlkínálati indikátor, akárcsak egy termelő vállalat vagy egy termelő ágazat viszonylatában a kihasználatlan (*excess*) kapacitás. Valószínűleg ezzel az indikátorral szemben is felvethetőek azok az aggályok és fenntartások, amelyeket az imént fejtettem ki más, alacsonyabb szinten aggregált mutatószámokkal kapcsolatban. A probléma mindenképpen további tisztázást igényel – a magam részéről egyelőre sem elfogadni nem tudom, sem elvetni nem merem ezt a sokak által tisztelt és gyakran használt jelzőszámot.

Folytathatnám a megfigyelési és statisztikai nehézségek és anomáliák felsorolását – de talán ennyi is elég annak megmagyarázására, miért húzódozom attól, hogy egy-egy ország általános piacának állapotát jellemezni hivatott „többletgazdaság – hiánygazdaság” fogalompár helyett a sokak számára könnyebben érthető „túlkeresleti gazdaság – túlkínálati gazdaság” fogalompárt használjam.

3.7 Pragmatikus javaslatok a mérésre és a fogalmi apparátusra

A magam részéről a fent elmondottak alapján lemondok arról, hogy megállapítsam: egy adott piacon mennyi az összes kínálat és az összes kereslet az adott árakon, majd az utóbbit levonva az előbbiből, kvantitatív módon megállapítsam a túlkínálat vagy a túlkereslet nagyságát. Nem próbálkoznék azzal, hogy kardinális mutatószámmal jellemezzem a piac általános állapotát.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy feladnám a mérés feladatát. Szintétikus, aggregált, kardinális mérés helyett alkalmazhatunk számos parciális mutatószámot, amelyek rávillantanak a többletgazdaság vagy a hiánygazdaság jellegzetes megnyilvánulásaira, e megnyilvánulások mindenkori állapotára és változásaira.

Hadd soroljak néhány példát ilyen mutatószámokra:

- Termelők és szolgáltatók kapacitása és a kapacitás kihasználása.
- Termék-készletek forgása. A készletek összetevőinek aránya egymáshoz és az eladás volumenéhez viszonyítva.
- Termelők kikérdezése a termelés akadályairól.
- Sorbanállási és várakozási idők. A sorban állók vásárlási szándéka a tényleges értékesítéshez viszonyítva.

A tanulmány különböző pontjain példák találhatók a fenti mutatószámokra, igazolván azt, hogy ezek gyakorlatilag alkalmazható mérési módszerek

Lehetséges, hogy léteznek más mutatószámok is, amelyek tükrözik a többlet- vagy hiányjelenségek egyes vonásait. Találékony közgazdászok, piaci elemzők és statisztikusok kidolgozhatnak további megfigyelési és mérési eljárásokat. Sajnos, nem mindig valósítható meg az egyébként kívánatos sorrend, amely szerint adatokra kell alapozni az elméleti gondolatot. Gyakran fordított a sorrend: előbb a sejtésekből kiinduló elmélet oldaláról vetődik fel az igény egy jelenség megfigyelésére és mérésére, és csak utána kerül sor a statisztika megszervezésére.

Valamennyi említett mérés nemcsak két diszkrét állapotot, túlkínálatot vagy túlkeresletet különböztet meg. Mindegyikük a jelenség intenzitásáról, „súlyosságáról” ad képet. Nem mindegy: 10 vagy 30 százalékpont a kihasználatlan kapacitás? 3 vagy 23 havi készlet rakódott-e le a raktárban? 3 hónap vagy 3 év-e a várakozási idő, amíg a vevő hozzájut egy adott termékhez vagy szolgáltatáshoz?

Az itt felsorolt és a hozzájuk hasonló mutatószámok alapján elemzéseket végezhetünk a többletjelenségek és a hiányjelenségek (ezen belül, finomabban osztályozva, a különböző

intenzitású, különböző „súlyú” többlet- és hiányjelenségek) eloszlásáról és dinamikájáról, megállapíthatjuk az eloszlások sztochasztikus jellemzőit.

A mutatószámok tartalmát gondosan elemezve, megalapozott kijelentéseket tehetünk arra vonatkozólag, hogy egyik-másik piac milyen általános állapotban van.

A javasolt fogalmi és mérési apparátus „semleges”. Egyaránt használható olyan piacon, amelyen túlsúlyban vannak a többletjelenségek, de azon is, amelyen a hiányjelenségek dominálnak.

3.8 Összefoglaló fogalmak: A kétféle általános piaci állapot

Tanulmányom már az első soroktól kezdve használni kezdett egy fogalompárt: kétféle *általános piaci állapotot* különböztettünk meg. Most már összefoglalóan definiálható a két fogalom.

Az egyik jellegzetes általános állapot a *többletgazdaság*. Ebben gyakoriak, a gazdaság legtöbb piaci szférájára kiterjednek, intenzívek és krónikusak a többletjelenségek (túlkínálati jelenségek), ritkák, nem különösebben súlyosak és átmenetiek a hiányjelenségek.

A másik jellegzetes általános állapot a *hiánygazdaság*. Ebben gyakoriak, a gazdaság legtöbb piaci szférájára kiterjednek, intenzívek és krónikusak a hiányjelenségek (túlkeresleti jelenségek), ritkák, nem különösebben súlyosak és átmenetiek a többletjelenségek.

Tegyük fel, hogy mind a többletjelenségeket, mind a hiányjelenségeket sokféle parciális kvantitatív mutatószámmal mérjük. Például nyilvántartjuk egy ágazat kihasználatlan kapacitását. Vagy egy meghatározott szolgáltatás-csoportra várakozó vevők várakozási idejét. Ezek a mutatószámok együttesen írják le a piac általános állapotát. Egy-egy mutatószámnak nem egyetlen kitüntetett értéke, hanem elég széles értéktartománya „fér bele” abba a kategóriába, amelyet többletgazdaságnak, ill. hiánygazdaságnak nevezünk. Többletgazdaságra utal, ha az üresen álló kiadásra váró lakások aránya a teljes állományhoz képest 15 %, de az is, ha csak 10 %. Hiánygazdaságra utal, ha kizárólag kiutalás révén lehet lakáshoz jutni – akkor is, ha 5 év és akkor is, ha csak 2 év a várakozási idő. Nem lehet, nem is érdemes általános érvényű, szigorú küszöbértékeket megjelölni a többletgazdaságra, ill. a hiánygazdaságra utaló tartományok elhatárolására. Sajnos, túlságosan kevés a rendszeresen megismételt megfigyelés. Osztályozási célra bizonyára kialakíthatóak lesznek kvantitatív határértékek. Számunkra a fogalom tisztázásához elegendő azt megértenünk, hogy mind a többletgazdaság, mind a hiánygazdaság a konkrét túlkínálati, ill. túlkeresleti mutatószámok egy-egy *szélesebb érték-tartományának* együttesével jellemezhető.

A „többletgazdaság” kifejezés nemcsak a *tünetekre* utal (sok a túlkínálati jelenség, a kihasználatlan kapacitás, a felhalmozódott eladatatlan termék, a teljesületlen eladási óhaj, gyakori a keresleti korlátba való beleütközés). A „többletgazdaság” kifejezés tartalma magában foglalja azt a *mechanizmust* is, amely a tüneteket reprodukálja. Ez a mechanizmus mikro-elemekből álló struktúra: többféle szereplő tevékenykedik, mindegyiküket jellegzetes motívumok ösztönzik, mindegyikük jellegzetes viselkedési mintákat követ, jellegzetes viszonyok alakulnak ki közöttük. A tanulmány 2. fejezete – legalább vázlatosan – igyekezett megrajzolni a többletgazdaságot reprodukáló mechanizmust. A többletgazdaságot, mint krónikus állapotot nem az állam és a központi bank makroszintű gazdaságpolitikája hozza létre, hanem a mikro-struktúra, a szereplők magatartása és viselkedésük kölcsönhatásai.

Hasonlóképpen a „hiánygazdaság” kifejezés sem csak a tünetekre utal (gyakori a túlkeresleti jelenség, a termelés sokszor ütközik input-hiány miatti korlátokba, gyakori a kényszerhelyettesítés, sok termékért és szolgáltatásért hosszasan kell várakozni.) A „hiánygazdaság” kifejezés tartalma magában foglalja azt a mechanizmust, amely a tüneteket reprodukálja. Jelen tanulmányom nem tárgyalja a hiánygazdasági mechanizmust, amelyet korábbi munkáimban részletesen elemeztem.

4. ÖSSZEFOGLALÓ MEGÁLLAPÍTÁSOK

A fogalmi tisztázás végére értem. Nem számíthatok arra, hogy a jelen tanulmányban bevezetett szóhasználatot magáévá tegye a közgazdasági szakma. Azt azonban remélem, hogy sikerült elérnem: ennek a tanulmánynak az olvasója számára egyértelművé vált, hogy mit ért a szerző az általa használt kifejezéseken.

Most már megfogalmazhatom azokat az összefoglaló megállapításokat, amelyek mondanivalóm magját alkotják.

1. *állítás.* Csak a kapitalista rendszer képes a gazdaság egészét átfogó többletgazdaságot létrehozni és tartósan újratermelni. Csak a kapitalizmus képes létrehozni és tartósan újratermelni azt a mechanizmust, amely a többletgazdaság krónikus tüneteit generálja.

Az állítás logikai iránya megfordítható:

2. *állítás.* Ha egy adott országban kapitalista rendszer van, akkor annak többletgazdaságként *kell* működnie. A többletgazdaság a kapitalizmus immanens tulajdonsága. Nem azért jelenik meg a többletgazdaság, mert az állam ilyen vagy amolyan gazdaságpolitikát folytat. A fiskális és monetáris politika intenzívebbé tehet egyes többletjelenségeket, vagy csökkentheti azok intenzitását – ám nem az hozza létre a

többletgazdaságot. A többletgazdaság azért jelenik, mert egyik összetevője – egyik legfontosabb jegye – a kapitalizmus természetének.

Ezek *pozitív* állítások. Lehet örülni annak, hogy a kapitalizmus többletgazdaság, vagy el lehet emiatt ítélni a rendszert. A normatív szempontokra még visszatérek. Egyelőre csak azt állítom: ahol kapitalizmus van, ott többletgazdaság van.

Noha a kapitalizmusra és a többletgazdaságra vonatkozó fenti állításaim alkotják tanulmányom centrális üzenetét, a teljesség kedvéért ide kíváncsiak a szocialista rendszerre vonatkozó összefoglaló állítások is.

3. *állítás.* Csak a szocialista rendszer képes a gazdaság egészét átfogó hiánygazdaságot létrehozni és tartósan újratermelni. Csak a szocializmus képes létrehozni és tartósan újratermelni azt a mechanizmust, amely a hiánygazdaság krónikus tüneteit generálja.

Az állítás logikai iránya itt is megfordítható:

4. *állítás.* Ha egy adott országban szocialista rendszer van, akkor annak hiánygazdaságként *kell* működnie. A hiánygazdaság a szocializmus immanens tulajdonsága. Nem azért jelenik meg a hiánygazdaság, mert az állam ilyen vagy amolyan gazdaságpolitikát folytat. A tervezés és a gazdaságirányítás intenzívebbé tehet egyes hiányjelenségeket, vagy csökkentheti azok intenzitását – de nem az hozza létre a hiánygazdaságot. A hiánygazdaság azért jelenik meg, mert egyik összetevője – egyik legfontosabb jegye – a szocializmus természetének. Ahol szocializmus van, ott hiánygazdaság van.

Erős fogalmazásokat használtam. Később még árnyalom a kijelentéseimet; említék kivételeket, kevert eseteket, átmeneti formákat. Ám első nekifutásra azt szeretném, ha az olvasóban az rögződne: a gazdasági rendszerek, a maguk „klasszikus” formájukban ebben a tekintetben nem valamiféle „középút” közelében helyezkednek el. Megpróbálok képszerű hasonlatot keresni. Két hegyi ösvényen mehetünk előre. A két ösvényt egy kiemelkedő gerinc választja el egymástól – de olyan keskeny, hogy annak tetején nem lehet tartósan haladni; vagy az egyik vagy a másik irányban lecsúszunk róla a két ösvény valamelyikére.

A fentiekben többször jelent meg ez a szó: „állítás”. Lehet, hogy az akadémiai etikett értelmében „sejtésnek” vagy „hipotézisnek” illene nevezni. Úgy érzem, képmutatás lenne részemről, ha ezeket a szavakat használnám. Amit állítok, azt millió ténnyel igazolja a mindennapi tapasztalat. Szinte ráadás, hogy logikailag is igazolni próbálom, sőt a tanulmány több helyén még statisztikai adatok is találhatóak. Az adatokat nem bizonyítéknak, csak illusztrációnak szánom.

Állításaim nem tautologikusak és nem üresek. Cáfolhatóak. Magam is a saját állításaim iránti kötelező kételkedéssel végzem további kutatásaimat – és a cáfolat lehetősége nyitva áll a kritikusaim előtt.

5. A TÖBBLETGAZDASÁG HATÁSA ÉS ÉRTÉKELÉSE

5.1 A hatások áttekintése és az értékítéletek

Arra törekszem, hogy – amennyire csak lehetséges – elválasszam a hatások objektív leírását az értékítéletekről. Utóbbiak elkerülhetetlenül szubjektívek, hiszen minden értékelés mögött ott húzódik az értékelő saját értékrendje. Az áttekintés keretében minden tételnél az olvasó elé tárom saját értékelésemet. Emellett ismertetek más, az enyémtől eltérő minősítéseket is, főképpen azokat, amelyek a nyilvános diskurzusban hangot kaptak, és sok ember véleményére erősen hatottak.

(i) Innováció

Gazdag irodalom foglalkozik az innovációt előmozdító és fékező tényezőkkel.³³ Széleskörű egyetértés van abban, hogy az innovatív tevékenység legfontosabb ösztönzője a *verseny*. Tanulmányom egy korábbi részében, a többletgazdaságot előidéző mechanizmus elemzésekor rámutattam: a termelők közötti verseny (és különösen annak legelterjedtebb formája, a monopolisztikus verseny) többletet teremt. A verseny *oka* is a többlet keletkezésének, de *következménye* is. Éppen mert a termelő szeretné jobban kihasználni a kapacitását, és mert az eladó szeretne túladni a nála felhalmozódott készleten, új termékekkel, új szolgáltatásokkal próbálja elhódítani a vevőt a riválisoktól.

Logikailag könnyű belátni: ha nincs többlet, akkor az eladók között nincs verseny. Ahol a termelő és az eladó nem érzi az eladható többlet nyomását, ott nem érvényesül ez a drive. Miért foglalkozzon innovációval a szocialista rendszer autóipara vagy telefon-szolgáltatási ágazata, ha a vevők sorban állnak az elmaradott technikai színvonalú autóért és telefonvonalért?

Saját értékrendem szerint ez a többletgazdaság elsősorú, legjelentősebb előnye a hiánygazdasággal szemben.

Nem mindenki osztozik ebben a minősítésben. Sokan pejoratív kicsengéssel használják a „fogyasztói társadalom” kifejezést. A „fogyasztói társadalom” egyik

³³ Kétségkívül Schumpeter [1912] (1980) és (1942) (2010) munkássága gyakorolta a legnagyobb hatást ezen a területen, de rajta kívül mások is hozzájárultak az innováció folyamatának megértéséhez. „Innováció és dinamizmus” című (2010) tanulmányom áttekintette a legfontosabb műveket; az ott található hivatkozásokat itt nem ismétlem meg.

legjellegzetesebb megnyilvánulását, az új és még újabb termékek és szolgáltatások véget nem érő áradatát feleslegesnek és idegesítőnek érzik.

Nem állítom azt, hogy az innovációs folyamatnak nincsenek árnyoldalai. Nehéz vele lépést tartani. Megterhelő újra és újra kézbe venni az új használati utasításokat, amikor még a régit sem tanultuk meg teljesen. Ki-ki döntse el, megéri-e az innováció teljesítményének élvezete a minden egyes vevő és fogyasztó által ráfordított fáradságot.

Tagadhatatlan, hogy az innováció, és általában a technikai fejlődés veszélyekkel jár; a technikai újdonságokat felhasználhatják ártalmas célokra. Ez visszamenőleg elmondható az emberiség által alkotott minden újításra – ennek tudatában kell kialakítanunk értékítéletünket.

(ii) A fogyasztó szuverenitása és manipulálása

Kellő készletek és „ugrásra kész”, könnyen mozgósítható kapacitás-tartalékok jelenléte teszi lehetővé, hogy a fogyasztó kedve szerint válogasson a kínálatban, és visszautasítsa azt, ami nem igazán kedvére való. A többletgazdaság által biztosított szélesebb választási lehetőség nem szűk értelemben vett kereskedelmi jelenség – ez lényeges dimenzióban kitéríti az ember *szabadságjogait*. Ezzel szemben a hiánygazdaságban nincs sok lehetőség a válogatásra, több a kényszerhelyettesítés, ami csökkenti a fogyasztás által keltett elégedettség-érzetet. Túl a materiális káron, szűkül a választási lehetőség, és ezzel szűkülnek az emberi szabadságjogok is.

A termelő-szolgáltató jobban akarja kihasználni a kapacitását, az eladó túl akar adni a készletein – a többlet jelenléte arra készíti őket, hogy a felhasználóhoz, a vevőhöz igazodjanak. Mivel idő kell ahhoz, hogy közép- vagy hosszú távon végbemenjen a termelésnek a fogyasztó igényeihez való tartós alkalmazkodása, a készletek és a könnyen mobilizálható kihasználatlan kapacitások segítik a készletelés áthidalását. A többlet az a „kenőanyag”, amely csökkenti vagy kiküszöböli a csikorgást az adaptáció gépezetében.

Nem szeretném idealizálni azt a viszonyt, amely a többletgazdaságban vevő és eladó között fennáll. Túlzásba esnek azok, akik azt állítják, hogy a többletgazdaságban (vagy még általánosabb fogalmazásban: a piacgazdaságban) fogyasztói szuverenitás érvényesül. A valóban szuverén uralkodónak ellentmondás nélkül engedelmeskedik az alattvaló. Itt szó sincs erről. Elsősorban azért nem, mert gyakran a kínálat ébreszti fel az igényeket, különösen az új termékek és szolgáltatások iránt.

Másodsorban – és ez hozzátartozik a kép teljességéhez – az eladók igyekeznek aktívan befolyásolni a vevők ízlését. Sok igazság van abban, hogy az eladók a hirdetéseikkel nemcsak tájékoztatják a vevőket, (ami egyértelműen hasznos információ-közlés), de megpróbálják

4. táblázat

A hirdetési költségek néhány fejlett országban, 1975-2007

A hirdetési költségek a bruttó hazai termékhez viszonyítva (%)					
	Argentína	Japán	Olaszország	Új-Zéland	Egyesült Államok
1975	n.a.	0.83	n.a.	n.a.	1.70
1985	n.a.	1.08	n.a.	n.a.	2.25
1995	n.a.	1.10	n.a.	n.a.	2.20
2000	1.20	1.22	0.69	1.34	2.52
2005	1.79	1.36	0.60	1.41	2.18
2006	1.99	1.37	0.60	1.33	2.14
2007	2.10	1.36	0.61	1.33	2.03

Megjegyzés: A hirdetés okozta költségek tartalmazzák az újságokban, folyóiratokban, rádióban, televízióadókon, postán, hirdetőtáblán, interneten és más formában közzétett hirdetésekkel járó költségeket. Nem sikerült megállapítani, hogy vajon az itt közölt adatok valóban teljes egészükben átfogják-e a hirdetési költség összes komponensét.

Forrás: Bruttó hazai termék: International Monetary Fund (2010), Federal Reserve Bank of St. Louis (2010); hirdetés okozta költségek: WARC (2007), Coen, Robert J. (2007), DENTSU Data Room (2009).

manipulálni is őket. A hiánygazdaságban eléggé értelmetlen pazarlás a hirdetés, de a többletgazdaságnak elkerülhetetlen mellékjelensége. Aki a többletgazdaságot – más okok miatt – előnyösebbnek tartja a hiánygazdaságnál, annak tudomásul kell vennie, hogy menthetetlenül hozzátartozik a hirdetésözön, a sokszor korrekt, de nem ritkán félrevezető reklámhadjáratok, a vevőket magukhoz csalogató eladási trükkök. A hirdetés költsége társadalmi méretetekben tetemes, amint azt néhány ország példáján szemlélteti a 4. táblázat.

Az USA-ban a hirdetési költségek a 2000-es években rendre meghaladták a GDP 2 százalékát. E költség óriási nagyságát azzal érzékeltethetjük, ha összehasonlítjuk az amerikai kormány néhány kiadási tételével. A szövetségi és a helyi kormányzati kiadásokat összesítve 2007-ben felsőoktatásra a GDP 2 százalékát, családok és gyermekek segélyprogramjára a GDP 0,6 százalékát, rendőrségre és tűzoltóságra a GDP 1 százalékát költötte. (Chandril, 2010.)

Nem lenne jogos az érvelésben ebben az irányban sem túl messzire elmenni, és azt állítani, hogy valójában a termelő az, aki szuverén. Bármilyen ügyes is a vevő manipulálása, ha létezik többlet, akkor a vevőnek végső soron módja van visszautasítani a felkínált terméket vagy szolgáltatást, és mást választani helyette. Albert Hirschman (1970) szavaival: van exit, a vevőnek nem kell hangosan protestálnia – egyszerűen átpártol más eladóhoz. Ezért, ha már a politikai uralom szótárából kölcsönözzük az elnevezéseket, a többletgazdaság erőviszonyait így jellemezhetjük: ha a fogyasztó nem is igazi szuverén abszolút uralkodó, de „erős” köztársasági elnök, akinek nagy befolyása van a döntésekre és érvényesíteni tudja vétójogát. Ezzel szemben a hiánygazdaságban nincs exit: a vevő olyan alattvaló, aki ki van szolgáltatva az uralmi pozícióban lévő termelőnek-eladónak. Minél intenzívebb a hiány, annál erősebb a kiszolgáltatottsága.

A többletgazdaság-hiánygazdaság ellentétpárt elemezve látnunk kell: itt végső soron *erőviszonyokról*, az alá-fölrendeltség eltérő típusairól van szó.

Ide kívánkozik egy terminológiai megjegyzés. A többletgazdaság versus hiánygazdaság fogalompárral lényegében megegyező értelemben szokták használni a „vevők piaca versus eladók piaca” fogalompárt is. Saját írásaimban is sokszor megjelenik ez a szóhasználat. Főleg azért próbáltam ezekkel a szavakkal érzékeltetni a piac kétféle általános állapotát, mert abban reménykedtem, hogy jól ismert a közgazdász szakmában és az üzleti világban. Most sem zárkózom el ezektől a kifejezésektől, bár hozzá kell tennem: nagyon egyoldalúan emelik ki az egyik vagy a másik fél erőfölényét. Éppen az imént hangsúlyoztam, hogy a kép ennél összetettebb: a többletgazdaságban a piac nemcsak a vevőké, hanem sajátos hatalommegosztás érvényesül vevő és eladó között. Ezért használja ez a tanulmány a

„többletgazdaság-hiánygazdaság” fogalom párt, mert az talán kevésbé szimplifikált gondolattársításokat kelt.

(iii) *Termelékenység*

Amit az imént a termelő és a fogyasztó közötti kölcsönös adaptáció gépezetének olajozásáról elmondtam, az érvényes a termelésen belüli kapcsolatokra is. Minden rendszerben előfordulnak anyag- és alkatrész-ellátási zavarok, egyes inputok nem érkeznek meg időben a felhasználóhoz, előfordulnak emberi mulasztások és fegyelmezetlenségek. Ám a többletgazdaságban a mindenütt jelenlévő mozgósítható készletek és kihasználatlan kapacitások megkönnyítik a zavarok elhárítását. Minden a termelésben foglalkoztatott ember (akár főnök, akár beosztott munkavállaló), akinek módja volt összehasonlítani például a szocializmus állami vállalataiban és a kapitalizmus magánvállalataiban folyó mindennapos termelést, jól érzékelhette a különbségeket. (Lásd a 3. táblázatot és az 5. ábrát.) A többletgazdaság rugalmasabb, működése simább, zökkenőmentesebb, mint a sokkal merevebb, a hiányjelenségek által sokszor megzavart hiánygazdaságé.

A különbség bizonyára hozzájárul a kapitalista rendszer termelékenységének növekedéséhez. Ám a tárgyilagosság szellemében hozzá kell tenni: az „olajozottság” érdekében nagy tőkét kell lekötteni készletek és kihasználatlan kapacitások formájában. Sokan ellenszenvvel érzékelik és ösztönösen „pazarlásnak” tekintik ezt az óriási arányú tőkelekötést.

Az operációkutatás modelljei segítségével számítások készülhetnek *vállalati* méretekben, amelyekben szembesítik egyfelől a készlettartás, vagy a tartalékkapacitás költségét, másfelől azokat a veszteségeket, amelyeket az input-ellátás váratlan zavarai, valamint a kielégítetlen vevők elmaradása okoz. Ilyesféle számításokat *a gazdaság egészére* vonatkozóan tudomásom szerint eddig nem végeztek.

A gazdasági rendszerek általános tulajdonságai nem egzakt operációkutatási kalkulációk mérlegelése alapján alakulnak ki. Akár úgy érzi az, aki önmagában elvégzi saját értékrendje szerint a többletgazdaság haszon-ráfordítás kalkulációját, hogy „megtérül” a nagy készletek és kihasználatlan kapacitások tartása, akár az ellenkező következtetésre jut – a kapitalista többletgazdaságnak olyan a természete, hogy nagy készleteket halmoz fel, és kihasználatlanul hagyja a kapacitások jelentős részét.

(iv) Egyenlőség

A többletgazdaságban nyíltan jelentkezik a jövedelem és a vagyon eloszlásának egyenlőtlensége. A pénzéért mindenki azt és annyit vásárol, amit és amennyit képes és hajlandó érte fizetni. Vásárlásának saját pénztárcája szab korlátot – akinek kevesebbre telik, az kevesebbet vásárolhat.

A hiánygazdaságnak ehhez képest egalizáló hatása van. Arról persze szó sincsen, hogy következetesen egalitáriánus volna. Számos tényező hat a teljes kiegyenlítés ellen.

Maga a jövedelemeloszlás nem egyenletes. A szocialista gazdaság tényleges gyakorlata sokféle célból szándékosan törekszik a keresetek differenciálására: a teljesítmény ösztönzése, a politikai szolgálat és lojalitás jutalmazása, stb. miatt. Tehát itt is keresztültör a szabály: akinek több pénze van, az többet vásárolhat.

Ráadásul nem is csak a pénzért történő vásárlásnál jelentkezik egyenlőtlenség. Ahol kiutalásos eljárással történik az allokáció (pl. a lakások vagy az un. „hiánycikkek” elosztásánál), ott nyíltan vagy burkoltan előnyben részesítik azokat, akik közel állnak az uralkodó párthoz, és akiknek nagy a befolyásuk.

Ám ha van is egyenlőtlenség a keresetekben és a javakhoz való hozzáférésben, az rendszerint lényegesen kisebb, mint a legtöbb kapitalista országban. Ezért az a (nem pontos, de nem is teljesen hibás) benyomás keletkezik, hogy a hiánygazdaságban „kevés van, de abból mindenkinek jut”.

Kiegyenlítő hatást gyakorol a szocialista állam paternalista árpolitikája és a jóléti szektorok állami finanszírozása, amely végső soron a jövedelmek redisztribúcióját foglalja magában. A hiánygazdaságban gyakorlatilag mindenkinek jár az ingyenes közoktatás, az ingyenes egészségügy – azok a szegény rétegek is részesülnek ezekből a szolgáltatásokból, amelyek egy „tisztá” piacgazdaságban nem lennének képesek megfizetni az árát.³⁴ Nagy állami dotációval alacsonyan tartják a lakbérek és a legfontosabb élelmiszerek árát – ez is könnyíti a kisebb keresetűek életét.

Viszont magától értetődően megjelennek a következmények a piac általános állapotában: súlyos hiányjelenségek mutatkoznak az ingyenesen vagy majdnem ingyenesen elosztott termékekből és szolgáltatásokból. A nagyobb egyenlőség ára az intenzívebb hiány. A hiánygazdaság végeredményben egalitáriánusabb, mint a többletgazdaság – de a kiegyenlítést célzó jövedelem-átcsoportosítás maga is gerjeszti a hiányt.

³⁴ A modern kapitalizmus keretei között megjelenő jóléti államról a tanulmány 6. fejezetében lesz szó.

(v) „Materializálódás” és a „szellemi értékek”

A többletgazdaságot (vagy a már idézett torz elnevezéssel, a „fogyasztói társadalmat”) azzal szokták vádolni, hogy „materializálja” az emberek gondolkodását.³⁵ A hirdetési kampányok, az árukkal zsúfolt vásárlási központok, a sok hivalkodó új termék torz értékrendet alakít ki, és leszoktatja az egyént a szellemi értékek tiszteletéről.

Át kell engednem a kérdés tudományos igényű vizsgálatát a szociológusoknak. Mindazonáltal megkockáztatok néhány megjegyzést, amelyek a többletgazdaság és a hiánygazdaság megfigyelésén alapulnak. A 70-es években láttam asszonyokat tülekedni és egymás hajába kapni egy moszkvai áruházban, ahová éppen akkor érkezett cipőszállítmány. Talán azok kevésbé voltak érdekelve egy anyagi jószág, a cipő megszerzésében, mint azok az asszonyok, akik ma ugyanabban a moszkvai áruházban a cipőt kínáló, egymással versenyző sokféle boltban kényelmesen válogatnak a sok („túl sok?”) cipő között?

Vagy még élesebb történelmi példákra is hivatkozhatunk. Azok a milliók, akik a sztálini Ukrajnában és évtizedekkel később Mao Kínájában a hiánygazdaság legkegyetlenebb csapásától, az éhínségtől elpusztultak, kevésbé voltak érdekelve az anyagi javakban, a gabonában, lisztben, krumpliban, kenyérben, és inkább fordultak a szellemi értékek felé, mint mai utódaik, akik számára megvásárolhatóak ezek a javak?

Ha egyáltalán létezik bármiféle ok-okozati összefüggés a piac általános állapota (többletgazdaság versus hiánygazdaság) és az „anyagiasság” között, akkor az talán a következő lehet. A többletgazdaság, más tényezők mellett, hozzájárul az információ-terjesztés, a képzés modern eszközeinek fejlődéséhez. (Erről szó volt tanulmányom korábbi részében.) Aki szellemi értékekre, hírekre szomjas, az válogathat az eszközök között, amelyek ezeket közvetítik a számára, és ma inkább válogathat, mint korábban. A többlet – a készletek és a kihasználatlan kapacitások – magukban foglalják a könyvkiadók és a könyvesboltok raktárkészleteit, a rádió- és tévéállomások kínálatát, vagy az interneten rendelkezésre álló szinte végtelen mennyiségű információt. Túl kínálat van mindezekből a javakból: értékekből és szemétből egyaránt.

³⁵ A közgazdasági gondolkodás történetészei többnyire Thorstein Veblen [1899] (1994) nagyhatású művéig és Galbraith (1958) könyvéig vezetik vissza a kapitalizmus kritikájának ezt az áramlatát, amely sokféle ágazik el. Az ide sorolható bírálatok különböző elnevezésekkel illetik a kapitalista rendszert, ill. annak szellemiségét: *consumerism*, „fogyasztói kapitalizmus”, „gazdasági materializmus”, „dúsgazdag társadalom” (*affluent society*), „homo consumericus”, „kommercializmus” és így tovább.

(vi) *A korrupció iránya*

A korrupció minden társadalomban jelen van. Gyakoriságát, a korrupciós események súlyosságát, formáit sokféle tényező befolyásolja.³⁶ Fel sem vetem itt azt a meg nem válaszolható kérdést, vajon több-e vagy kevesebb-e a korrupció a kapitalizmusban, mint a szocializmusban. Kizárólag arra szorítokozom, ami közvetlenül kapcsolódik a tanulmány tárgyához, nevezetesen arra: van-e hatása ebben a vonatkozásban a piac általános állapotának?

Igen, van. Ki kit veszteget meg? – ez függ attól, hogy többletgazdaság vagy hiánygazdaság jellemzi-e a piacot. Erős egyszerűsítéssel azt mondhatnánk: hiánygazdaságban a vevő próbálja sokféle módon, köztük korrump eszközökkel is befolyásolni az eladót. Többletgazdaságban fordított az irány: az eladó használ egyebek mellett korrump eszközöket is a vevő megnyerésére.

A hiánygazdaság jellegzetes korrupciós eseményei többnyire jelentéktelen ügyek. A háziasszony pénzt nyom a hentes zsebébe, hogy jobb darab húst kapjon. Ennél súlyosabb eset, amikor a vállalat anyagbeszerzője korrumpálja a beszállító vállalat eladási tisztviselőjét, hogy az ő vállalatának juttassák a szűkösen rendelkezésre álló nyersanyagot vagy félkészterméket, és ne másnak. Közismert, hogy szovjet vállalatok külön specialistákat foglalkoztattak erre a feladatra. A kis korrupciók azért jelentettek mégis súlyos anomáliát, mert tömegesen fordultak elő.

Ezzel szemben a többletgazdaságban igen erősek a korrupciós kísértések, különösen, amikor az eladó magánérdekből akar vevőt szerezni, és a vevő a közpénzt költi. Itt nem kis összegekről van szó, hiszen milliárdok folyhatnak az adófizetők pénzéből a magánvállalat kasszájába. Nagyon kifizetődőnek ígérkezik tehát milliókat fizetni a vevőként jelentkező állami hatóság vagy más állami szervezet illetékes tisztviselőjének, hogy ő és ne a rivális vállalat kapja az állami megrendelést. Az eladó számára ez a milliárdos üzletnek alig néhány százaléka, de a vevő megvesztegetett képviselője számára nagy vagyon. Korrupcióra hajlandó emberek mindig és mindenütt adódnak. Amit itt észre kell vennünk, az a *szituáció*, amely oly nagy erővel csábít a korrupciós hajlam kiélésére. Korábban szóltam az eladók közti verseny óriási érdemeiről. Nos, ugyanez a verseny formálja a korrupcióra való kísértést is.

³⁶ A Collegium Budapest 2002-2003-ban nemzetközi interdiszciplináris kutatócsoportot hívott össze, amelyet Susan Rose-Ackerman és én vezettünk. A kutatás témája a következő volt: „Tisztesség és bizalom a poszt-szocialista átmenet fényében”. Eredményeinkről 40 tanulmány számol be, amelyet két kötetben foglaltunk össze (Kornai – Rose-Ackerman (2005) és Kornai – Rothstein – Rose-Ackerman (2005)). A kötetekben részletes bibliográfia található a kérdés irodalmáról.

5.2 Állásfoglalás a kapitalizmus mellett

A többletgazdaság hatásainak áttekintése és a hiánygazdasággal való összehasonlítás nyilvánvalóan elvezet az összefoglaló kérdéshez: milyen értékítéletet alkotunk magunkban a kapitalista rendszerről.

Figyelmeztetéssel kezdem: tanulmányom a kapitalizmus működésének csupán egyik szeletét vizsgálja, nevezetesen a piac általános állapotát. Ez nem akármilyen részletkérdés, hanem az értékelés egyik igen lényeges pontját alkotja. A kapitalista rendszer fontos erőnyeiről és fontos bajairól van szó. Ám ahhoz, hogy a rendszer egészéről ítéletet alkossunk, meg kellene fontolnunk például azt is, mit jelent a kapitalista rendszer a munkavállalók társadalmi és gazdasági helyzete és a jövedelemelosztás szempontjából, mi a kapcsolat a kapitalista gazdaság és az alternatív kormányzati formák, a demokrácia és a diktatúra különböző válfajai között – és sorolhatnám tovább a dolgozatban nem tárgyalt témákat.

Mégsem akarok teljesen kitérni a probléma elől. A kapitalista rendszer más vonásairól írott más írásaiban már állást foglaltam, az ott tárgyalt problémák szemszögéből, mégpedig a kapitalista rendszer *mellett* — mindenkor hangsúlyozva, hogy a rendszer negatív vonásait nem akarom elhallgatni. Illúziók nélkül vagyok a kapitalizmus pártján. Most is, és ezt a tanulmány egész gondolatmenete tanúsítja, nemcsak a kapitalizmussal együtt járó többletgazdaság erőnyeit igyekeztem bemutatni, hanem hátrányos oldalait is.

Sokan gondolkodnak hozzám hasonlóan – de érdemes két alcsoportot megkülönböztetni még azon a csoporton belül is, akik tárgyilagos, „realista” szemmel állnak a kapitalizmus mellett. Az egyik alcsoportba tartoznak a „naiv reformerek”,³⁷ akik meg vannak győződve arról, hogy a kapitalizmus minden lényeges bajából kigyógyítható. Legtöbbjük az állam megfelelő beavatkozásaiban látja a teljes gyógyulást eredményező terápiát.

A másik alcsoport – és magamat ide sorolom – nem hisz a bajok és visszasságok teljes gyógyíthatóságában. A kapitalizmus ellentmondásos organizmus, erős jó, és ugyancsak erős rossz tulajdonságokkal. Előbbiek is, utóbbiak is hozzátartoznak a természetéhez. Erényei nem politikusok és bürokraták jóvoltából, vagy értelmiségiek helyes tanácsai nyomán érvényesülnek hatalmas erővel, és nem politikusok és bürokraták rosszakarata, önzése, vagy butasága, nem ideológusok tévelygései miatt mutatkoznak a bajok. Ezek a rendszer immanens

³⁷ Akik olvasták korábbi munkáimat, azok számára ismerős a kifejezés. Annak idején azokat neveztem így, akik a *szocialista* rendszer reformjától várták azt, hogy a reform majd kigyógyítja a szocializmust a bajaiból. A magam részéről a szocializmus bizonyos negatív vonásait „genetikusnak”, immanens, veleszületett és gyógyíthatatlan tulajdonságnak tartottam. Hasonlóképpen „genetikusnak”, immanens, veleszületett és gyógyíthatatlan tulajdonságnak tekintem a kapitalizmus meghatározott kedvezőtlen vonásait is.

hajlamai, amelyeket a mélyen beépült érdekek, az evolúciós úton kialakult magatartási minták és ösztönzések alakítanak ki.

A rendszer veleszületett és gyógyíthatatlan bajaival együtt kell élni. Tudomást kell venni arról, hogy ahol többletgazdaság van, ott hatalmassá duzzadhatnak a vevőre váró kereskedelmi készletek, ott hirdetés-özön is van, ott a közbeszerzési eljárások során gyakran felbukkan a korrupció.

Tapasztalatom szerint elsősorban az amerikai mentalitásra jellemző a naiv optimizmus, amely szerint minden problémának van megoldása. Az európai (a francia?, a magyar?, a zsidó?) mentalitás kétkedőbb. Vannak *megoldhatatlan* problémák.

Ez utóbbi gondolkodásmódnak nem kell passzív beletörődéshez vezetnie. Sok mindent lehet tenni a többletgazdaság negatív hatásainak enyhítésére. Csak néhány lehetőséget említek.

- Egy-egy vállalaton belül fejleszthető a beszerzési és készletezési politika és gördülékenyebbé tehető a vállalatok közötti termékáramlások. Gondoljunk a japán iparban elterjedt „*just on time*” utánpótlási-anyagellátási szabályra. Minél több helyen érnek el ebben a tekintetben kedvező eredményeket, annál kisebb többlettel lehet elérni a gazdaság egészét tekintve a korábban megszokott biztonsági szintet és vevői elégedettséget.
- Az állam jogszabályokkal és hatósági ellenőrzésekkel védheti a gazdasági verseny korrektségét.
- A bűnüldözés alkotmányos eszközeivel fel kell lépni a korrupció ellen. Az elrettentés csökkentheti az előfordulások gyakoriságát.
- Anakronizmusnak tűnhet, de előmerészkedek egy javaslattal: újra meg kellene szervezni a közép- és hosszú távú tervezést – nem a megbukott tervutasításos rendszert, hanem az egykori francia modellhez hasonló indikatív tervezés korszerű formáit. Kellő kísérletezés után ez talán hozzájárulhatna az előirányzott új kapacitások és a várható igények jobb összehangolásához.

Csak példaként említem ezeket az ajánlásokat, annak szemléltetésére, hogy a kapitalizmus veleszületett negatív tulajdonságainak józan tudomásulvétele összefér mélyreható állami rendszabályok és reformok konstruktív átgondolásával és pártolásával.

A kapitalizmus értékeléséről szóló fejtegetés végéhez érve utalni szeretnék a kérdés politikai vonatkozásairól. Schumpeter, munkáim egyik fő ihletője, politikai állásfoglalásaiban a konzervativizmus irányába hajlott. A piac működésének értelmezésében sokat tanultam

Misestől, Hayektől és az osztrák iskola későbbi követőitől – ők politikai megnyilvánulásaikban a spektrum jobbszárnyán helyezkednek el. Keynes liberális politikus volt. Nicholas Kaldor (Káldor Miklós), akinek gondolataival szoros szellemi rokonságot érzek (erről a következő alfejezetben lesz szó,) a brit Munkáspárt baloldalának egyik hangadó gazdaságpolitikusa volt. Az *excess capacity* elemzésében sok az érintkezési pont a mai post-keynesianus iskolával, például James Crotty (2001, 2002) írásaival; ő, és az iskola több más neves tagja hangsúlyosan baloldaliak. Tanulmányom egyik sarkalatos kérdéséhez érve (2.3 alfejezet, a béremelkedést fékező erők) Marx álláspontját fogadtam el.

Korábbi írásaimban öniróniával kezeltem a szellemi rokonságoknak ezt a sokféleségét, és eklektikusnak neveztem magam. Miközben most sem hárítanám el ezt a jelzőt, a jelen tanulmánnyal tulajdonképpen ambiciózusabb célt tűztem magam elé. Meggyőződésem, hogy amíg megmaradunk a kapitalista és a szocialista gazdaság *pozitív* leírásánál és magyarázatánál, kialakítható a különböző áramlatok által felszínre hozott megállapítások *szintézise*. Ugyanazt a valóságot azonosan láthatják olyan kutatók, akik egymástól eltérő, esetleg egymással élesen szembenálló nézőpontból tekintenek rá. Nem azt állítom, hogy minden érdekes gondolat, amellyel eddig a közgazdász szakma előállt, egyetlen nagy közös elméletbe egyesíthető. A szintézis lehetőségei ennél szűkebbek. *Abban a témakörben*, amellyel ez a tanulmány tárgyal, szintézis alkotható *azoknak az iskoláknak az idevágó gondolataiból*, amelyeket a tanulmány megemlít. Tanulmányom nem végzi el a szintézist, de kísérletet tesz a szintézis körvonalainak felvázolására.³⁸ *Pozitív szintézisnek* nevezném. A „pozitív” jelző azt emeli ki, hogy olyan emberek, akik egymástól eltérő, sőt egymással ellentétes állásponton vannak a politikai cselekvés és a kívánatos célok tekintetében, konszenzusra juthatnak a valóság megértésében és magyarázatában. Hasonló ez ahhoz, mint amikor több orvos ugyanazt a beteget vizsgálva azonos diagnózist állít fel, de egymástól sarkalatosan különböző terápiát javasol: az egyik gyógyszeres kezelést, a másik műtétet, a harmadik pedig azt, hogy ne gyötörjék hiábavaló kezeléssel, mert úgyis meghal.

³⁸ Nem én vagyok az első, aki lehetőséget lát ilyesféle szintézisre. (Lásd pl. Flaschel (2009) és Helburn – Bramhall (1986)). A szintézist említő szerzők rendszerint két-három nagy név (pl. Marx, Schumpeter és Keynes nevének) összekapcsolásával kívánják jellemezni a szintézist. Esetleg – Samuelson példáját, a „neo-klasszikus szintézis” kifejezés megalkotójának példáját követve – a megnevezés elé teszik a „neo-„jelzést. Talán átfogóbb jellemzést ad a „pozitív” jelző. A „pozitív szintézis” ernyője alatt sokkal több áramlat és iskola ide sorolható elméleti hozzájárulása megfér.

5.3 Egyensúly?

Az olvasónak bizonyára feltűnt, hogy a kapitalista piacgazdaság erényeinek felsorolásakor nem szóltam egyik legtöbbit emlegetett érdeméről, nevezetesen arról, hogy képes megteremteni a piac egyensúlyát. Nem feledékenységből maradt ki ez a gondolat.

Az „egyensúly” munkaképes kategória az absztrakt elmélet, a matematikai modellek világában; a matematikusok, az elméleti fizikusok, kémikusok, biológusok és az elméleti társadalomtudósok nélkülözhetetlen fogalmi instrumentuma. Utólag is helyénvalónak találom, múltbeli munkáimra visszatekintve, hogy magam is sokszor használtam ezt a kategóriát különböző elemzési célokra.

Sokféle modell keretei között értelmezhető az egyensúly. Közgazdászok különösen sok figyelmet szentelnek a walrasi piaci egyensúlynak, annak az állapotnak, amelyben a kínálat hajszálpontosan megegyezik a kereslettel. Amíg a tiszt elmélet világában egy egzakt formában leírt modellt vizsgálunk, a walrasi piaci egyensúly kategóriája is jó szolgálatot tehet. Alkalmas arra, hogy elméleti *viszonyítási alapként* szolgáljon. Az elemzés során kijelentéseket tehetünk, hogy meghatározott körülmények között a piac állapota mennyire van közel vagy távol ettől az eligazodási ponttól, és miben tér el tőle.³⁹

A tanulmány 2. fejezete megkísérelte felvázolni a piac pozitív kutatása számára releváns kérdéseket. Milyen hajtóerők lépnek fel a kínálat, kereslet és az árak alakulásának dinamikus folyamataiban? Milyen motivációk és ösztönzések viszik előre, illetve fékezik ezeket a tendenciákat? Melyek azok a mechanizmusok, amelyek bizonyos szabályosságokkal reprodukálják a piac jellegzetes általános állapotát?

Kínlódva voltam kénytelen megállapítani egy korábbi fejezetben, hogy lehetetlen megmondani, hol végződik a „szükséges” készlet vagy a kapacitás-kihasználás, vagy hol kezdődik a „felesleges” készlet vagy kapacitás. Mekkora a valóságos gazdaságban az „egyensúlyi” készlet vagy az „egyensúlyi” kapacitás-kihasználás? Maga a kérdés rosszul van feltéve és értelmezhetetlen és a válasz irreleváns.⁴⁰ Az örökké változó gazdaság

³⁹ Munkáim egy részében azzal próbáltam megkerülni az „egyensúly” szó használata körüli rengeteg fogalmi zűrzavart, hogy előnyben részesítettem a statikus egyensúly szinonimájaképpen a „normál állapot” vagy a dinamikus egyensúlyi pálya szinonimájaképpen a „normál pálya” kifejezéseket. Mind a kép fogalompár jól használható meghatározott statikus, ill. dinamikus elméleti modellek világán belül. A baj akkor kezdődik, amikor az elméleti kategóriákat átráncigálják a modellek világának sokkal bonyolultabb valóság pozitív leírásának és elemzésének világába.

⁴⁰ Káldor Miklós (Lord Nicholas Kaldor) egyik nagy figyelmet keltett írásának („The Irrelevance of Equilibrium Economics”, 1972) címét visszahangozza az előbbi mondat vége. Káldornak ebben az írásában és más munkáiban többször hivatkozott *Anti-Equilibrium* (1970) c. könyvemre, annak több gondolatát átvette, és beépítette saját gondolati rendszerébe. Sokszor volt alkalmunk személyesen is beszélgetni elméleti témákról és a gyakorlati gazdaságpolitikáról. Káldor munkásságából sok inspirációt merítettem már korábban is, de most, a jelen tanulmányon dolgozva még közelebb kerültem gondolataihoz.

gyakorlatában nincsen sem egyensúlyi pont (statikus szemléletben), sem egyensúlyi pálya (dinamikus szemléletben). Csak olyan mechanizmusok vannak, amelyek jól vagy rosszul megvalósítják a termelők és fogyasztók, eladók és vevők, mennyiségek és árak egymáshoz igazodását, kölcsönös alkalmazkodását. A többletgazdaság sok szempontból jobban végzi ezt az alkalmazkodást, mint a hiánygazdaság – ez a valóságos érdeme. Ennek leírásához nincs szükség a piac „egyensúlyozó” szerepének bemutatására, sőt, az egyensúly gondolatának egyoldalú és túlzott előtérbe helyezése kifejezetten félreorientálja a kutatót.

A valóságban piaci egyensúly nem létezik – és az a jó, hogy nem létezik. Az a közgazdász, akinek gondolkodásába mélyen belerögződött, hogy az egyensúly kívánatos állapot, és az egyensúlyból való kibillenés zavart, pazarlást, alacsonyabb hatékonyságot jelent, az pironkodva mentegetődzik amiatt, hogy a korlátozott verseny, sajnos, felesleges, *excess* kapacitást idéz elő. Ha netán túlkínálat mutatkozik, csak rá kell bízni a piacra, és az majd visszabilentli a kínálatot és a keresletet az egyensúlyi állapotba. Ettől a berögződéstől nehéz szabadulni és elfogadni tanulmányom üzenetét: *éppen az a jó* a kapitalizmusban, hogy tartósan távol van a terméketlen piaci egyensúlytól és krónikusan többletgazdaságként működik.

5.4 Kitérő: Igény magyarázó erejű matematikai modellekre

Ha már az értékítéletekkel kapcsolatos fejtegetésekben szóba kellett hoznom az egyensúlyt mint „értéket” – nem tudok ellenállni annak a kísértésnek, hogy ne tegyek néhány megjegyzést az egyensúlyi modellekről is. A kérdés hozzátartozik tanulmányom általános témájához, de kitérőt jelent ebben a fejezetben, amely a többletgazdaság hatásával és a hatások értékelésével foglalkozik.

Nem csatlakozom azokhoz, akik a közgazdaságtan tévutakra való elkalandozásaiért a matematikai modellezést kiáltják ki *fő* bűnösnek. Magam is úgy vélem, hogy sok visszásság található a matematikai modellek alkalmazása és a matematikai közgazdasági elmélet oktatása körül, és ez is közrejátszik tudományágunk súlyos gondjaihoz. Ám nem ennek a tanulmánynak a feladata e nehéz kérdés átfogó vizsgálata.

Nemcsak hogy nem zárkóznék el a tanulmányban tárgyalt jelenségek matematikai modellezésétől, ellenkezőleg, nagyon igényelném a megalkotásukat. A verbális tárgyalás képes feltenni új kérdéseket, amelyeket korábban más nem tett fel, képes árnyaltan leírni egy valóságos jelenséget. Ez azonban csak a tudományos megértés kezdete. Utána meg kell próbálni egzaktabbá tenni a fogalmak definícióit, szigorúbban megfogalmazni az

összefüggéseket, logikailag egyértelművé tenni valamely állítás érvényességének feltételeit. Ezt segítheti elő a jó matematikai modell.

Nem találtam az irodalomban olyan modellt, amely gondolataim számára ezt a szolgálatot megtenné – ha találnék, nagy örömmel tanulmányoznám és igyekeznék felhasználni állításaim ellenőrzésére és pontosítására. Ha súlyos hibákról győzne meg a matematikai átfogalmazás, kész lennék gondolataim gyökeres revíziójára.

Alig hiszem, hogy mindazt a problémát, amelyet tanulmányom érint, egyetlen modellel elemezhetni lehetne. Azzal is elégedett lennék, ha egy-egy modell a probléma valamelyik oldalát, valamelyik ágát vizsgálná. Néhány példát említek.

A 2.2-2.4 alfejezetek egy dinamikus rendszert mutatnak be, amelyben interakció van a kínálati, a keresleti és az áralakulási folyamatok között. Ezek együttvéve reprodukálják a többletet (vagyis a kihasználatlan kapacitásokat és készleteket). Benyomásom szerint ez leírható lenne egy differencia- vagy differenciál-egyenletrendszerrel. A modell választ adhatna arra kérdésre: milyen paraméter-együttes vezet el a többlet felszámolásához, vagy esetleg oda, hogy a rendszer átbillen hiánygazdasági állapotba? Milyen paraméter-együttes visz az ellenkező irányba, tehát ahhoz a végeredményhez, hogy a rendszer „kipukkad” az egyre nagyobb többlettől?

Martos Bélával, Simonovits Andrással és Kapitány Zsuzsával szerkesztettünk olyan modelleket,⁴¹ amelyekben megjelent a „többlet”, sőt éppen a készletek felduzzadása vagy apadása szolgált fő jelzésként a folyamat szabályozására. A matematikai apparátust a differencia- és differenciál-egyenletek vizsgálata szolgáltatta. Sikerült igazolni, hogy egy ilyen rendszer működőképes és szabályozható. Ám megkönnyítettük a magunk dolgát azzal, hogy feltételeztük: nem változik a technológia, nem változik a termelés összetétele. Ezzel a látókörünkben éppen azt rekesztettük ki, ami a jelen tanulmány gondolatainak közepében áll: az állandó változást, a termékösszetétel folytonos megújulását, a schumpeteri problémákat.

Léteznek fontos és érdekes modellek, amelyeket kifejezetten Schumpeter szellemében próbáltak megszerkeszteni. (Külön is ki kell emelni Aghion és Howitt (1998) úttörő munkásságát.) Ám ezek is csak félig-meddig ragadják meg az újítás jelenségét. És ami leginkább hiányzik belőlük, az azoknak a belső mechanizmusoknak a bemutatása, amelyek az innovációt kikényszerítik.

⁴¹ Lásd Kornai – Martos (1971, 1981).

Már menet közben említettem az „*increasing return to scale*” jelenséget befogadó matematikai modelleket (Brian (1994), Helpman és Krugman (1985)). Nagy előrelépést jelentenek – de eddig nem integrálódtak a schumpeteri folyamatok vizsgálatába.

A problémák – úgy látszik – matematikailag igen nehezen kezelhetők. Laikus benyomásaim alapján hasonlóságok látszanak olyan fizikai jelenségekhez, mint a folyadékok vagy gázok áramlása, a meteorológiai folyamatok, vagy az elemi részecskék mozgása. Esetleg ezeknek a témáknak a matematikai eszköztárából kölcsönözhetnének módszereket azok, akik készek a kérdések matematikai modellezésére. Lehetséges, hogy a sztochasztikus folyamatok elméletéből vehetők át a célnak megfelelő matematikai módszerek.

Vagy talán egy új Neumann János zsenialitása kell ahhoz, hogy új matematikai apparátus épüljön fel a tanulmányomban durva ecsetvonásokkal felrajzolt vázlat precíz megfogalmazásához?

Amíg a zseni meg nem jelenik, a nem-zseniális közgazdász kétféle kutatási stratégia közül választhat. Az egyik: témaválasztását olyan kérdésekre korlátozza, amelyre a közgazdász szakma adott matematikai ismeretei mellett válaszolni képes. De akkor lemond a tanulmányomban felvetett kérdések nagy részének modellezéséről. A másik stratégia az, ha nem tér ki az igen nehéz kérdések elől, hanem, verbális kifejezésmódra szorítkozva próbál választ keresni rájuk – abban a tudatban, hogy a válasz ideiglenes, nem teljes, nem egzakt, de közelebb visz a megértéshez. A magam részéről az utóbbit választom.

6. ELTÉRÉSEK AZ ÁLTALÁNOS SÉMÁTÓL

A tanulmány eddigi részében a többletgazdaság általános sémáját próbáltam felrajzolni. Nyilvánvaló, hogy a többletek nagysága, arányai, eloszlása országonként eltérő. Elég rápillantani az 1. táblázatra, hogy lássuk, miképpen szóródnak a 80 százalékos átlag körül az egyes országok kapacitás-kihasználási adatai. Az eltérések bizonyára több okra vezethetők vissza, többek között arra, hogy a többletet generáló mechanizmus összetevői számos konkrét részlet tekintetében országról-országra különböznek egymástól.

Az országok közti eltéréseket, bármily fontosak is azok, tanulmányom nem vizsgálja. A 6. fejezet a többletgazdaság állapotának és mechanizmusainak *időbeli* változásaival foglalkozik, különböző szempontok szerint tagolva az időt.

6.1 Fluktuáció

Rossz időpontban készül a jelen tanulmány. Az egész világot és különösen a közgazdász szakmát a válság, a gazdaság pillanatnyi állapota, a rövidtávú bajok kötik le. Kit érdekelnek a kapitalista rendszer *tartós* vonásai, állandó erényei és krónikus bajai?

Tekintsünk újra a hosszú idősorokat bemutatott korábbi táblázatokra és ábrákra. Ezek világosan jelzik a köztudott tény: a kapitalista rendszerben a termelés növekedése nem folytonos, hanem hol nagyobb, hol kisebb kilengésekkel fluktuál. Nem tartozik tanulmányom témakörébe annak vizsgálata, hogy mi a fluktuációk oka. Már csak azért sem bocsátkozhatom a kérdésnek még a közelébe sem, mert amint azt a bevezetésben előre bejelentettem, nem foglalkozom a pénzügyi szférával, holott a pénzügyi és a reálszféra interakciójának súlyos zavarai nyilván nagy szerepet játszanak a kilengések előidézésében. Továbbá azért is nagy ívben ki kell kerülnöm a válságok vizsgálatát, mert azok legfájdalmasabb következménye a munkanélküliség megugrása – miközben a munkaerőpiac elemzése is kívül reked e tanulmány amúgy is széles témakörén.

E fenntartások közlése után néhány megjegyzésre szorítkozom.

A kapitalista gazdaság általános piaci állapota még a vad fluktuációk közepette is azon sávon belül marad, amely a többlet gazdaság ismérveit viseli magán. Még a legélénkebb *boom* pillanatában, amikor a növekedés vezető ágazataiban felgyűlik a termelő vállalatoknál a megrendelések állománya, csökkennek a készletek, feszítettebbé vált a kapacitások kihasználása, erősen csökken a munkanélküliség és sok helyen kiéleződik a munkaerőhiány – még akkor sem csap át a többlet gazdaság hiány gazdaságba. Ilyenkor belépnek védekező mechanizmusok. Noha számos részpiacon renyhe, „ragacsos” az árképzés, a feszültségek hatására emelkedni kezd az általános árszínvonal, az infláció kezd begerjedni, és ez befolyást gyakorolhat a mennyiségi alkalmazkodásra is. És persze a túlfeszültség válságot robbanthat ki, amely aztán brutálisan lefékezi a gazdaság túlpörgését.

Azok az okozati tényezők, amelyekkel tanulmányom az *állandóan* mutatkozó többletjelenségeket magyarázza, részben egybeesnek azokkal az okozati tényezőkkel, amelyekkel egyes válság-elméletek az *időszakos* visszaeséseket magyarázzák. Tanulmányomnak a keresleti folyamatnak a kínálati folyamathoz képest mutatkozó *tartós* lemaradásáról szóló állítása nyilvánvalóan rokon azzal, amit Keynes és számos követője mond a kereslet elégtelenségéről mint az *időszakos* válság fő kiváltó okáról. Remélem, sikerült megértetnem az olvasóval, hogy noha a válasz sok hasonlóságot mutat, az említett elméletek és a jelen tanulmány gondolatai más-más kérdésre felelnek.

Már korábban is vita folyt arról, mutatkozhat-e a gazdaságban általános „telítettség” (*glut*). A doktriner álláspont a Say-„törvényre” hivatkozva igazolni kívánta azt az állítólagos szabályt, amely szerint minden kínálat automatikusan megteremtené a szükséges terjedelmű keresletet. Ezzel nem fér össze az általános „telítettség”. Amikor a keynes-i makro-ökonómia színre lépett, fellángolt a régi vita. Hangsúlyozni szeretném, ott és akkor arról folyt a polémia, hogy *adott rövid időszakban* lehet-e túltermelés a gazdaság egészében. Tanulmányom – az időbeni szemlélet tekintetében – ennél messzebbre megy, mert *tartós* krónikus többletgazdaságként jellemzi a kapitalizmust.

Mindvégig kerültem a „túltermelés” kifejezést. Állandó túltermelésről akkor beszélhetnénk (ha komolyan vesszük a szavak értelmét), ha (i) a termelő szféra kapacitásainak összessége jóval nagyobb termelésre lenne képes, mint amennyit a vásárlók összessége képes megvenni, (ii) ezt a túlméretezett kapacitást teljesen vagy majdnem teljesen ki is használnák, azaz a kapacitás-adta lehetőség termékekben materializálna, és (iii) a gazdaság úgy növekedne, hogy ez az aránytalanság tartósan fennmaradna. Ha ez történne, akkor ez a készletek aránytalan felduzzadásához, a készlet/termelés hányados folytonos növekedéséhez vezetne. „A kávékészleteket a tengerbe dobják...” – ezt a Nagy Depressziót visszaidéző rémképet szokták ilyenkor vizionálni.

Tanulmányomban igyekeztem pontosabban leírni a termelés és a fogyasztás, a kínálati és keresleti folyamatok dinamikáját. A kapacitás jelentős mértékű kihasználatlansága állandó – de ez csupán kihasználatlan termelési *lehetőség*, nem maga a materiális „túltermelés”. Számottevő készletekkel operál a rendszer, amely elegendő ahhoz, hogy garantálja a vevők válogatási lehetőségét, rivalizálásra ösztönöz, „lubrikálja” az alkalmazkodási zavarokkal küzdő gépezetet. Ám ez nem jár együtt a készletek egyre nagyobbra, elviselhetetlenül nagyra való felduzzasztásával. Már csak azért sem, mert a schumpeteri kreatív rombolás hol itt, hol ott építi le a korábbi termelő kapacitások és készletek egy részét.

A tanulmányomban felvázolt elmélet szemléletmódjában nem arról van szó, hogy egy „nagy” makro-ökonómiai keresleti korlátba ütközik a „nagy” makro-ökonómiai kínálat. Ennek, amint azt korábban hangsúlyoztam, még a fogalma és mérése is nagy fejtörést okoz nekem. Munkám a mikro-ökonómiai alapok szemrevételére törekedett. A monopolista versenyben a termelők-eladók kínálata nő és minőségileg folyamatosan átalakul, technikailag fejlődik, és eközben sokan és sokszor mikro-szinten ütköznek keresleti korlátokba, különösen azok, akik műszakilag elmaradtak a versenytársak mögött, vagy más okok miatt nem eléggé vonzóak a vevő szemében. Lehet, hogy egy-egy újítás részpiacán akár hiányjelenségek is

mutatkozhatnak – de végeredményben sokkal gyakoribb és intenzívebb a többletjelenség, mint a hiányjelenség.

Az elméletörténet sokat foglalkozik Schumpeter és Keynes rivalizálásával. A hosszú táv is elmúlt már, mindkettő halottak. Ideje megkeresni, amiben gondolataik összebékíthetők és termékenyen kiegészítik egymást.

Ezen a helyen ismét elő kell hozakodnom a pozitív és a normatív megközelítés elválasztásával. Lehetségesnek látszik a szintézis Schumpeter és Keynes egyes gondolatai között, ha megpróbáljuk megérteni, hogyan működik a kapitalista piac. Ám abból, amit tanulmányom szintézisként felvázol, nem vonható le egyértelmű következtetés a teendőkre vonatkozóan. Nem ad intellektuális támogatást a vulgár-keynesista gazdaságpolitikának („tárgítsuk bármi áron az aggregált keresleti korlátot, mert akkor jobban tudjuk kihasználni a kapacitásokat”), de nem ad intellektuális támogatást a vulgár-schumpeterista gazdaságpolitikánk sem („hadd végezze el a munkáját a válság, mert a rombolás túlságosan elmaradt a teremtés mögött”).

Tanulmányom gondolatmenetéből adódik egy aktuális gazdaságpolitikai tanulság. A válságról folytatott nemzetközi vita egyoldalúan a pénzügyi szférára összpontosítja a figyelmet. Szinte kizárólag a pénzügyi szféra döntéseit korlátozó jogszabályok lazaságában, a regulálás intézményeinek rossz szerkezetében, a fiskális és monetáris politika torzulásaiban keresi a bajok okát. A kritika nagy része bizonyára jogos. Eközben azonban túl kevés figyelmet kap az, hogy milyen mechanizmusok működnek a reálszférában, hol épülnek ki olyan kapacitások, amelyek kiáltóan feleslegesek, hogyan lehetne jobban koordinálni a gazdaság szektorainak arányait.

6.2 Hadigazdaság

Ha egy ország háborút folytat, akkor az minden életmegnyilvánulásra, így többek között a gazdaság működésére is kihat. Ebben a tekintetben persze nagyon sok függ attól, hogy mennyire kötik le az ország erőforrásait a háborús cselekmények. Sokféle mutató méri ezt, például a GDP-nek és a munkaerőnek a haderő közvetlen megrendelése által lekötött hányada. Ha a hányad aránylag csekély, akkor a kapitalista gazdaság megmarad többlet gazdaságnak, amelyben csak szórványosan mutatkoznak hiányjelenségek. Minél nagyobb a katonai műveletek igénye a rendelkezésre álló összes erőforrásokból, minél inkább válik totálissá a háború, annál inkább elhatalmasodnak és általánossá válnak a hiányjelenségek. Bevezetik a háztartások számára a jegyrendszert, a civil lakosság sorban áll az élelemért, az ipari vállalatok számára a bürokrácia alokálja a szűkében rendelkezésre álló

nyersanyagokat és félkésztermékeket. Egyre inkább érezhető az átváltás, ha a háború elhúzódik és nő a háború okozta pusztítás nemcsak a hadszíntereken, hanem a termelő hátszágokban is.⁴²

A II. világháború alapos ízelítőt adott a hiánygazdaságból a világ számos olyan országában, amelyben a háború éveiben is tovább élt a magántulajdonon alapuló kapitalizmus.

A hadigazdaság azt bizonyítja, hogy nem szabad gépies, kivételt nem ismerő szabályosságnak felfogni a „kapitalista rendszer → többletgazdaság” kauzális összefüggést. A háború ideiglenesen olyan körülményeket teremt, amelyek szűkebb térre korlátozzák vagy szinte teljesen leállítják a többletgazdaságot generáló, és ugyanakkor beindítják a hiánygazdaságot generáló mechanizmust.

Ám a történelmi tapasztalat azt is bizonyítja, hogy a hiánygazdaság a béke helyreálltával (gyorsan vagy némileg elhúzódva) újra átadja a helyét a többletgazdaságnak, amely azért tud hamar restaurálódni, mert fennmaradtak a kapitalista alapok. Például a szélsőségesen totalitáriánus hitleri Németország, amely messzire ment a gazdasági szabályozás bürokratikus centralizációjában és amelyben a háborús rombolás különösen szűkössé tette az ellátást, alig néhány év elteltével hiánygazdaságból ismét mintatöbbletgazdasággá vált.

Viszont azok a kelet-európai országok, amelyekben a kommunista párt megragadta a hatalmat, konfiskálta a magántulajdont és szétverte a piacgazdaságot, még ki sem lábaltak teljesen a háború okozta átmeneti hiánygazdaságból, amikor kialakult a szocialista rendszer által generált krónikus hiánygazdaság.

6.3. Történelmi léptékű változások, tartós tendenciák a modern kapitalizmusban

A 6.1 alfejezet a rövidtávú fluktuációkról szól. A 6.2 alfejezetben leírt jelenség – a háború által előidézett hiánygazdaság – évekig tarthat ugyan, mégis átmeneti jellegű. Most áttérünk a *tartós tendenciák* vizsgálatára. Olyan változásokról lesz szó, amelyek sok apró lépésben, fokozatosan, folyamatosan mennek végbe, és hosszú időszak telik el, amíg kifejtik hatásukat – ám mélyre hatolnak és lényeges változásokat idéznek elő a társadalom és a gazdaság működésében. A hatás érződik a tanulmány által vizsgált folyamatokban is.

(i) A jóléti állam növekedése

Már a 19. század második felében több európai országban megjelennek azok az állami közjóléti szolgáltatások, amelyekből azután a 20. században minden fejlett országban

⁴² A hadigazdasággal foglalkozó irodalomból kiemelem Galbraith (1952), Milward (1979) és Olson (1963) munkáit.

kialakult a jóléti állam. Terjedelme és növekedésének üteme országoként eltérő, de minden fejlett országban tekintélyes méretű.

Nem szeretnék ezen a helyen belebonyolódni azokba a fogalmi és statisztikai vitákba, amelyben azt kívánják tisztázni, hogy tulajdonképpen mit foglal magában az a képződmény, amit jóléti államnak szokás nevezni. Vitán felül ide sorolhatóak azok a szolgáltatások, amelyeket elsősorban az egészségügyi ellátás és az oktatás, továbbá a gyerekekről, rokkantokról és öregekről való gondoskodás területén ingyenesen, vagy igen alacsony térítés fejében bocsájtanak a felhasználók rendelkezésére. Ezeket a tevékenységeket közpénzből finanszírozzák, azaz olyan forrásokból, amelyek végső forrásai az adók, vagy a kvázi-adónak tekinthető, kötelezően befizetendő járulékok.

Az ingyenes vagy majdnem ingyenes közszolgáltatások allokációjában és felhasználásában mindenütt hiánygazdasági jelenségek mutatkoznak. Miközben a gazdasági környezet nagy részében többletgazdaság működik, annak valamennyi szokásos kísérő tüneteivel, a többletjelenségek tengerében látható egy sziget, amely a hiánygazdaság jegyeit viseli. Az orvosi rendelő túlszűfolt, sokszor órákon át kell sorban állni; egyes műtétekre vagy diagnosztikai eljárásokra sok hónapon át kell várni. (Lásd az 5. táblázatot.) Lényegesen korlátozzák a beteg választási lehetőségét: kit választana orvosának, melyik kórházban szeretné kezeltetni magát. Létezik olyan egészségügyi rendszer, ahol gyakorlatilag teljes egészében megfosztják e választási jogoktól a beteget, akinek el kell fogadnia a számára kijelölt kezelő orvost és egészségügyi szervezetet. Az egészségügyi ellátásra is értelmezhető a kényszerhelyettesítés fogalma: a páciens nem jut hozzá ahhoz a gyógyszerhez, ahhoz a diagnosztikai eljáráshoz vagy ahhoz az orvoshoz, akit önszántából választana, hanem azt kapja, amit számára előírnak.

Észre kell vennünk, hogy nemcsak a szó szoros értelmében államilag irányított és finanszírozott hálózatban mutatkoznak hiánygazdasági jelenségek, hanem jogszabályokkal regulált és elszemélytelenedett nagy magánbiztosítók ügyfelei is szert tehetnek hasonló élményekre. Tanulságos ebből a szempontból az USA egészségügyi ellátó rendszere. Minden fokozat létezik. A spektrum egyik szélén azok a kevesek vannak, akik megengedhetik maguknak, hogy kizárólag zsebből (*out of pocket*) fizessék az általuk megválasztott, magas díjazást felszámító sztár-orvost és magánkórházat. Itt világosan érvényre jutnak a többletgazdaság szokásos velejárói: a szolgáltató erős anyagi ösztönzése arra, hogy kiváló minőségű munkát végezzen, a vevő válogatási lehetősége, és így tovább. A spektrum másik

5. táblázat

Várakozási idő egyes nyugat-európai egészségügyi rendszerekben, 2004

(hetek száma)

Ország	Szakorvosi konzultáció	Ambuláns műtét	Nem ambuláns műtét
Ausztria	1.83	3.11	7.91
Dánia	5.27	10.24	9.44
Franciaország	3.14	3.30	8.14
Hollandia	3.47	5.63	11.48
Olaszország	2.93	12.00	9.40
Németország	1.84	3.08	6.49
Spanyolország	4.94	17.60	24.10
Svédország	9.65	18.46	28.14

Megjegyzés: A táblázatban található adatokat a SHARE project (Survey of Health, Aging and Retirement in Europe) kilenc európai országban, reprezentatív mintán elvégzett felmérése alapján állították össze. A felhasznált számok a project 2004-ben végrehajtott első fázisának eredményein alapulnak. A táblázat a megkérdezettek válaszainak országos átlagát közli. A résztvevők a következő kérdésekre feleltek: (i) „Hány hetet kellett várakoznia a szakorvosi konzultációra?” (ii) „Hány hónapot kellett várakoznia legutóbbi ambuláns műtétjére?” (iii) „Hány hónapot kellett várakoznia legutóbbi nem ambuláns (kórházi) műtétjére?” Az egyszerűbb összehasonlíthatóság érdekében az utóbbi két mutató esetében a hónapokat hetekre számítottuk át. .

Forrás: Sicilliani és Verzulli [2009] 1299-1300 o.; www.share-project.org.

szélén azok vannak (és ezek száma nem csekély), akiknek nincsen semmiféle biztosításuk. Sokan közülük a mindenki számára igénybe vehető sürgősségi ellátásra hagyatkoznak, amit megpróbálnak akkor is igénybe venni, ha a bajuk nem igazán sürgősségi jellegű. (Obama egészségügyi reformja előreláthatólag lényegesen csökkenti majd a biztosítás nélkül élő lakosok számát.) A spektrumnak ez a szelete szokványos hiánygazdaság: zsúfoltság, hosszú várakozás, sok helyen barátságtalan és lekezelő bánásmód. A spektrum két széle között „vegyes” fokozatok vannak, amelyekben keverednek a többletgazdasági és a hiánygazdasági jelenségek. Sok munkaadó valóságos menü-kártyát ad a munkavállalónak, hogy válasszon a különböző biztosítási tervek közül. Az olcsóbb opció esetén kisebb a beteg önrészesedése, viszont a biztosítottak gyakorlatilag nincs lehetősége az orvos és a kórház szabad megválasztására. Jóval szűkebb a biztosító által kijelölt orvos mozgástere is, sokkal több előírás korlátozza abban, hogy mikor írhat elő drágább gyógyszert, diagnosztikai eljárást, műtétet, stb. Minél drágább biztosítási terv mellett dönt az ügyfél, a potenciális páciens, annál inkább átlép a többletgazdaság világába. A legrágább biztosítás szinte korlátlan lehetőséget ad az orvos és a kórház megválasztására; a biztosító kész megfizetni azt a kezelést, amiben az orvos és a beteg megegyezik (*fee for service*).

A széles értelemben vett egészségügyi ágazatban – ott is, ahol igen nagy az államilag szabályozott és közpénzen finanszírozott szektor részaránya – jelentős a „tisztán” kommerciális jellegű *for-profit* magánszektor. Egyértelműen ide sorolhatók a magántulajdonban lévő és kizárólag fizető betegeket kezelő kórházak, szanatóriumok és szakrendelők, a magánpraxist folytató orvosok, a *for-profit* diagnosztikai laboratóriumok. Emellett ide tartozik a gyógyszeripar és az egészségügy technikai berendezéseit gyártó vállalatok, a gyógyszer-kereskedelem, stb. Az egészségügyi magánszektora „szabályos” többletgazdaságként működik. Különösen szembetűnő ez a gyógyszeriparban: éles monopolisztikus verseny, dinamikus innováció, a vevők széles választási lehetőségei – és hirdetés-özön, a fogyasztók manipulálása, nem ritkán a gyógyszer-receptet kiállító orvosok burkolt korrumpálása.

Ellentétben az egészségügyi ellátással, amely iránt telíthetetlenek a szükségletek, az oktatási szolgáltatások egy része iránt a szükséglet telítődik. Országonként eltérő, hány osztály elvégzését írja elő a törvény, mindenesetre a jogszabály hatálya alá eső korcsoportok számára adva van, mennyi az iskoláztatási igény.⁴³ A piac általános állapotának problémája élesen jelentkezik a felsőoktatásban. Azokban az országokban, amelyekben a felsőoktatás

⁴³ Persze ettől még erősen szóródik a jó és a kevésbé jó iskolák kínálata és kereslete, és emiatt még a kötelező oktatás területén is párhuzamosan mutatkozhatnak túlkínálati és túlkeresleti jelenségek.

teljesen vagy majdnem teljesen ingyenes, azonnal jelentkeznek az ismert hiánygazdasági tünetek: nagy a túljelentkezés, óriási létszám zsúfolódik az egyetemeken, túlterheltek az oktatók. A felsőoktatás intézményei diplomagyártó nagyüzemekké válnak a minőség rovására. Aránytalanul nagy a fiatal korosztályokban azok részaránya, akik felsőoktatásban részesülnek.⁴⁴

Azokban az országokban, ahol nem univerzális jog az egyetemi képzettség elnyerése, hanem tandíjat kell fizetni, a felsőoktatási intézmények felvételi és szolgáltatási készsége és a képzésben való részvételi igény sokkal inkább hasonlít a szokványos többletgazdasági állapothoz. Egymás mellett jelentkeznek többlet- és hiányjelenségek: például túljelentkezés a legnagyobb presztízzsel rendelkező egyetemeken. Működik az a mechanizmus, amely a többletgazdaságot létrehozza: oligopolisztikus verseny, innováció és dinamizmus a kínálati oldalon, stb. Aki egyetemi képzést akar és meg tudja fizetni, az megszerzi. Aki pedig nem tudja megfizetni és nem kap ösztöndíjat, az elesik az egyetemi képzés lehetőségétől.

Milyen körre terjedjenek ki a jóléti állam ingyenes szolgáltatásai, milyen feltételekhez kössék a juttatásokat? Súlyos etikai és politikai dilemmák nehezítik a választást. Egyfelől a hatékonyság, a minőségi fejlődés, másfelől az egyenlő emberi jogok és a társadalmi igazságosság értékei ütköznek egymással.

Más munkáimban részletesen foglalkoztam a jóléti állam normatív problémáival.⁴⁵ A jelen tanulmány kizárólag pozitív elemzés céljából vizsgálja a rendkívül fontos történelmi tendenciát. Amilyen mélységben és szélességben jelennek meg a jóléti állammal együtt járó ingyenes szolgáltatások egy olyan ország gazdaságában, amelyben egyébként a kapitalizmus által generált többletgazdaság működött, olyan mértékben mutatkoznak hiányjelenségek.

„Nyakunkon a szocializmus!” – ezzel szokták rémiszteni az állampolgárokat a jóléti állam konzervatív ellenségei. Jelszavaik szerencsére csak az igazság felét tartalmazzák, nevezetesen azt, hogy az ingyenes állami szolgáltatásokkal együtt megjelenik a szocialista rendszer néhány jellegzetes és nagyhatású (jó és rossz, előnyös és hátrányos) vonása, közöttük a hiányjelenségek – ezt igyekeztem bemutatni a fentiekben. Szerencsére a rémisztgetés csak félig igaz. Attól, hogy megszervezik az állami ingyenes egészségügyi szolgáltatást vagy univerzális joggá teszik az ingyenes felsőoktatást, még nem omlik össze a parlamentarizmus, és nem kezdi el tevékenységét a KGB. Márpedig a szocialista rendszer elsőszámú

⁴⁴ Noha a tanulmánynak nem tárgya a munkaerőpiac tárgyalása, itt meg kell említenem, hogy az ingyenes diplomagyártás outputja sok országban meghaladja a társadalom igényét diplomás munkaerő foglalkoztatására. Gyakori az, hogy alacsonyabb beosztásban túlképzett munkavállalók dolgoznak. Az ingyenes szolgáltatás túlkeresletet teremt a felsőoktatás iránt. A nagy kereslet nyomására nő az „output”, ami azután diplomás-túlkínálatot hoz létre.

⁴⁵ Lásd elsősorban Kornai – Eggleston (2004).

karakterisztikuma a totalitáriánus politikai monopólium és a represszió. A jóléti állam a politikai demokrácia alkotmányos keretei között jött létre, és működése teljesen összefér a demokrácia intézményeivel.

(ii) A költségvetési korlát felpuhulása

Az állami tulajdonon alapuló szocialista gazdaság egyik fontos jellegzetessége a puha költségvetési korlát (PKK) szindrómája.⁴⁶ Más tényezők mellett a PKK is hozzájárul a hiánygazdaság létrejöttéhez.

A puha költségvetési korlát nem kizárólag a szocialista rendszerben jelenik meg. Sokféle alakban megjelenik a kapitalizmusban is, amikor súlyos pénzügyi bajokkal, tartós veszteséggel küszködő vagy fizetőképtelenné vált vállalatokat, non-profit szervezeteket, például kórházakat, egyetemeket, egyéni termelőket, bankokat, vagy helyi önkormányzatokat kiment az állam. A kimentés többnyire a nagy nyilvánosság előtt megy végbe.

Nemcsak a kimentés kedvezményezetteire hat az ilyen esemény, hanem a gazdasági élet más szereplőire is. Minél több és látványosabb a kimentési akció, annál inkább beépül a gazdasági döntéshozókba a várakozás, hogy baj esetén ők is számíthatnak az állam segítő kezére.

Az a benyomásom, hogy a kapitalizmus történetét tekintve a hosszú időszakot átölelő tendencia a költségvetési korlát puhulása irányába mutat. A kapitalizmus hajnalán vas-szigorral hajtották be az adóson a tartozást. Azóta a pénzügyi fegyelem lazult, a kimentések mintha gyakoribbá váltak volna. A félelem (jogos félelem!), hogy néhány nagy vállalat és különösen néhány nagy bank vagy egyéb pénzügyi szervezet összeomlása a csődök és fizetéseképtelenségek lavináját indíthatja el, szinte kötelezővé tette az állam kimentési akcióit.

Hogyan hat a költségvetési korlát puhasága a piac többletgazdasági jellegére?

Kétféle hatásra lehet számítani, mindkettő a túlkínálat irányába hat. Az első hatás magyarázatára emlékeztetek a 2.2 alfejezet 3. pontjára, amely a schumpeteri teremtő rombolás szerepét tárgyalta a kihasználatlan kapacitások létrejöttében és leépítésében. Még ha kemény lenne is a költségvetési korlát, a versenyben lemaradt, az innováció által kiszorult vállalat is megpróbál életben maradni, amíg lehet. Amikor a műanyagok terjedése, valamint a gépek és felszerelések méretének csökkentése relatíve csökkentette a vas- és acéltermékek iránti keresletet, a „rozsdáövezetek” még hosszú ideig vergődtek. A tulajdonosok tudomásul vették a profit elapadását, a munkavállalók is inkább megelégedtek alacsonyabb bérekkel, mintsem

⁴⁶ A puha költségvetési korlát elméletének összefoglalását és az idevágó irodalom áttekintését lásd Kornai – Maskin - Roland (2004) cikkében.

végleg elveszítsék munkahelyüket. A ragaszkodás a túléléshez, amint arra korábban rámutattam, önmagában is többletkapacitásokat hoz létre. Ehhez adódik hozzá, hogy a tulajdonosok, a munkások és a környező vidék lakossága együttesen gyakorol nyomást a pusztulásra ítélt termelési vonal kimentésére, mesterséges életben-tartására, ami sokszor meg is történik. Más szóval a rombolást, a feleslegessé vált kapacitások leépítését tovább fékezi a PKK jelenség.

Hasonló helyzet alakul ki számos ország mezőgazdaságában. Sok gazdaságot – főleg az elavult technológiával termelő kis farmokat – kiszorítana a termelésből a verseny. Az agrár-lobbik mégis hosszú időn át képesek elérni, hogy állami támogatással – a költségvetési korlát felpuhításával – életben tartsák a veszteséges mezőgazdasági üzemeket.

A fentiekben leírt első PKK hatás az *exit*-nél módosítja a kínálati folyamatot, *lassíthatja* a kilépést. A második PKK hatás az *entry*-nél módosítja a kínálati folyamatot, *gyorsíthatja* a belépést.

Átlépelem tanulmány témájának kijelölésekor magam által húzott határát, és egy megjegyzést teszek a pénzügyi szektor hitelezési gyakorlatára. A költségvetési korlát felpuhulása, a pénzügyi bajba került bankok állami kimentésére vonatkozó várakozás ismételt konfirmálása az újabb és újabb mentő-akciók formájában könnyelműbbé, felelőtlenebbé teszi a hitelezést. Túl gyakran jönnek létre könnyen kapott kölcsönökből olyan új kapacitások, amelyek azután nem bizonyulnak eléggé életképesnek és végeredményben növelik a kapacitás összességének kihasználatlanságát.

Megint hangsúlyoznom kell: tanulmányom nem kíván állást foglalni a „kimenteni vagy veszni hagyni” gazdaságpolitikai dilemmában. Mindegyik kimentési döntés mögött nehéz makro-ökonómiai és szociális problémák, végső soron pedig politikai és etikai dilemmák húzódnak meg. Csak a fent leírt tendencia létezését kívántam – pozitív megközelítéssel – megállapítani.

(iii) Globalizáció

A tanulmány eddig – a kifejtés egyszerűsítése kedvéért – nem foglalkozott a nemzetközi kereskedelemmel. Pedig amikor például a monopolisztikus versennyel foglalkoztunk, figyelembe kell venni: egy-egy termelő vállalatnak nemcsak hazai riválisaival kell megküzdenie a vevőkért, hanem – amennyiben szállítható termékről van szó – az importált termékekkel is. Évezredek óta, amióta csak létezik kereskedelem, mindig volt export és import is. Korunkban az a sokrétű, összetett folyamat, amit globalizációnak szoktak nevezni, megerősítette a nemzetközi kereskedelem szerepét.

Ha figyelembe vesszük az import lehetőségét, akkor *a fortiori* érvényes mindaz, amit az „ugrásra kész” többletről a tanulmány eddig kifejtett. Ahhoz, hogy a hazai termelő igyekezzék a vevő kedvében járni, nem szükséges (bár nem árt), hogy a kereskedés polcán vagy raktárában ténylegesen ott legyen az import termék. Elég az a tudat, hogy azonos minőségű, vagy talán még jobb és/vagy olcsóbb termék importálható, hogy kiváltódjék a többletgazdasági magatartás.

A globalizáció egyik következménye, hogy nemzetközileg folyamatosan átrendeződik a kihasználatlan kapacitások allokációja. Felpörög számos exportálható termék előállítás Kínában, Indiában és más fejlődő országokban. Nyomában azok az európai és észak-amerikai vállalatok szembesülnek súlyos értékesítési gondokkal, amelyek korábban hasonló termékeket állítottak elő, csak drágábban. Nem zárják be azonnal a kapuikat. Egy részük profilt vált és életben marad, másik részük előbb-utóbb becsukja kapuit. Ám a vergődés időszakában az ő kapacitásuk is ott áll, jelentős részben kihasználatlanul.

A viharosan növekvő, egykor elmaradt országokban jelentős hányadban olyan új kapacitások épülnek, amelyek felvevő piacként kizárólag a fejlett országokra számíthatnak. Ezeknek a felvevő piacoknak a tágulása azonban elmaradhat a beruházók várakozásaitól – és akkor ott is kihasználatlan többletkapacitás keletkezik.⁴⁷

(iv) Az információs-kommunikációs technológia fejlődése

Mielőtt a rohamosan fejlődő információs-kommunikáció technológiának az eladó-vevő kapcsolatra gyakorolt hatásáról szólnék, rekonstruáljuk az internet előtti korszak helyzetét.

Az eladónak és a vevőnek meg kell találnia egymást; ez olyan feladat, amelyet az operáció-kutatás irodalma *matching problem*nek nevez. A találkozás létrejöttéhez információt kell szereznie a termelőnek a felhasználóról, az eladónak a vevőről – és viszont.⁴⁸ A kétféle általános állapot, a többletgazdaság és a hiánygazdaság lényegesen eltért egymástól abban, hogy melyik félre milyen mértékben hárul az információszerzés terhe.

A hiánygazdaságban az információ szerzés terhe túlnyomó részt a vevőre hárul. Ha a vevő az első boltban nem találta meg a kívánt „hiánycikket”, és van rá esély, hogy esetleg másutt megtalálja, akkor neki kell boltról-boltra járnia, hogy jó esetben rábukkanjon. Hasonlóképpen a termelővállalat anyagbeszerzőjének is fel kell kutatnia, hol találja meg a

⁴⁷ Találó egy ezzel foglalkozó cikk címe: „China: The vicious circle of excess capacity” (Artus, 2009.)

⁴⁸ A kérdéssel számos kutató foglalkozott; kapcsolódik a vevők és eladók által használt információ, a keresés és a *matching* témáihoz. A gazdag irodalomból itt csak egy művet emelek ki, Phelps és szerzőtársai (1970) kötetét.

keresett anyagot vagy félkészterméket (feltéve, hogy nemcsak egyetlen monopol-eladó tartja raktáron).

Az információs feladat egy részét a bürokrácia végzi el, amely a tervutasításos rendszerben maga veszi kézbe egyes kiemelt inputok allokációját.

A termelő-eladó helyzete ebből a szempontból többnyire kényelmes. Nem kell keresgélnie a vevőt, hiszen vagy a bürokrácia jelöli ki a számára, vagy maga a vevő keresi meg őt.

A többletgazdaságban másképpen oszlanak meg a termékáramláshoz szükséges információ-áramlás működtetéséhez kapcsolódó terhek. A bürokrácia nem vesz részt ebben a tevékenységben. A terhek főképpen az eladóra hárulnak. A hatalmas hirdetési apparátus, százféle eszközzel, elsősorban valóságos információt közvetít a vevő felé – és persze, amint erről már korábban is szó volt, egyoldalú, vagy kifejezetten hamis információt is hordoz, és manipulálni kívánja a fogyasztót.

Még az internet előtti korszakban sem mentesült a többletgazdaságbeli vevő teljes mértékben az információ-szerzés és keresés feladata alól. Többek között azért keletkezik egy-egy termékcsoport vagy szolgáltatáscsoport összes kínálatából többlet, mert az árak nem egyöntetűek, mint a szocialista gazdaságban, amikor a hatóság egységesen szabta meg a központilag előírt árakat. A vevő saját érdekében próbálja megkeresni, hol jut hozzá a legolcsóbban a termékhez. És persze nemcsak árakkal versenyez az eladó. Valami „extrát” is akar nyújtani, különleges, a másokétól eltérő minőségű árut, esetleg korábban sohasem látott új terméket. Ami az egyik boltban nem kapható, az (vagy ahhoz nagyon hasonló vagy esetleg jobb vagy olcsóbb helyettesítő) kapható a másik boltban. Éppen a válogatás lehetősége – a többletgazdaságnak ez a kiemelkedően fontos erénye – készletkeresésre, információ-szerzésre a vevőt is.⁴⁹

A megszokott tehermegosztáshoz képest lényeges változást hozott az internet. A vevő jóval könnyebben sokkal több információt szerezhet a kínálatról: mi az, amit megvehet, milyen áron és hol? Nem kell boltról boltra járnia, vagy telefonálgatnia, mert az információ tömege behívható a képernyőjére.

Ezt a lehetőséget felismerték az eladók is. Nemcsak az információ-terjesztés és a vevő-manipulálás eszközeként használják fel a világhálót, hanem arra is, hogy a *matching* terhéhez az

⁴⁹ Amikor a 70-es, 80-as években rendszeresen ingáztunk Magyarország és az USA között, feleségem mindig megállapította: Budapesten azért kell sok esetben boltról-boltra járnia, mert hiány van, és magát a terméket kell megkeresni. Legalább annyi idő megy el keresésre Amerikában is, de ott azt kell megtalálni, hol a legkedvezőbb az ár, hol van esetleg alkalmi árleszállítás, vagy hogy a sokkal gazdagabb választékon belül melyik árut válassza ki.

eddiginél nagyobb arányban hárítsák át a vevőre. Részben anyagi előnyök felajánlásával, tehát *fair* üzleti alapon teszik ezt: az eladó olcsóbban adja el azt a terméket vagy szolgáltatást, amit a vevő az interneten keresztül rendel meg. Ám a költség-áthárítás korrekt módja mellett sokszor jelennek meg *unfair* eljárások is: az eladók próbálják ráerőszakolni a vevőre azt, hogy maga nyakába vegye az információszerzés minden fáradságát. Sok eladó megnehezíti, hogy a vevő a hagyományos, özönvíz előtti (értsd: internet-előtti) módon bonyolítsa ügyleteit. Különösen azok szenvednek ettől, akiknek nincsen gyakorlatuk a számítógép és az internet használatában.

Mindez kiegészíti és – a modern világ állapotának figyelembevételével – pontosítja azt a képet, amelyet az 5.1 alfejezet (ii) pontjában adtunk az eladó és a vevő erőviszonyairól és tehermegosztásáról.

6.4 Piac-orientált reformok a szocializmusban, poszt-szocialista átmenet

A szocialista rendszeren belül végbement piac-orientált reformokat, elsősorban a jugoszláv, magyar, lengyel és kínai változásokat könyvtárnyi irodalom írja le és elemzi. Az egykori vasfüggönytől keletre eső régió későbbi fejlődésével, a poszt-szocialista átmenettel is mind több könyv és cikk foglalkozik. Ez a tanulmány kizárólag egyetlen szempontból pillant rá a világtörténelmi átalakulásra: milyen változást hozott abban, amit a piac általános állapotának neveztem.

Legyen a kiindulópont 1949, amikor még Jugoszlávia is tagja volt a szocialista bloknak. Ekkor még valamennyi kommunista országban, Kelet-Németországtól Kínáig a hiánygazdaság klasszikus formája uralkodott. Utána néhány ország elkezdett egyenként – elsőnek Jugoszlávia, másodikként Magyarország – fél lábbal kilépni abból a végletesen központosított, tervutasításokon alapuló, bürokratikus mechanizmussal koordinált rendszerből, amely a hiánygazdaságot létrehozta és reprodukálja. Ezzel együtt kezdtek kirajzolódni a hiánygazdaság tengerében a többletgazdasági szigetek.⁵⁰ Aki például a 70-as években Budapesten elment a belváros nagy élelmiszer-vásárcsarnokába, azt érezhette: az árubőség szinte elborítja a vevőt. (Miközben ugyanabban a városban még mindig évekig álltak sorban telefonért, autóért, lakásért.)

Az 1989-1990-es politikai fordulat radikális változásokat hozott a gazdaságban is. Az átalakulások sorrendje és üteme országonként eltérő volt. Hol radikális gyorsasággal, hol hosszabb időre elhúzódva ment végbe a piac liberalizálása. Az egyik országban erőltetett

⁵⁰ Szándékosan ugyanazt a hasonlatot használom, amit néhány oldallal az ellentétes esetre alkalmaztam: a többletgazdasági tengerből kiemelkedő hiánygazdasági szigetre.

ütemben privatizálták az állami vállalatokat, a másokban több fokozatban valósult meg. Mindvégig egymás mellett mutatkoztak többlet- és hiányjelenségek. A tulajdonviszonyok és a koordinációs mechanizmus átformálódásával többé-kevésbé szinkronizálva változott a kétféle jelenség-típus, a túlkeresleti és a túlkínálati jelenségek eloszlása, a hiánygazdaság és a többletgazdaság aránya.

A gazdasági átalakulás befejeztével egyértelművé vált a többletgazdaság dominanciája.

Az a történelmi átalakulás, amelynek kiindulópontja a klasszikus sztálini hiánygazdaság, és amely végül érett többletgazdasággá változott, a tanulmányban kifejtett gondolatok talán legszemléletesebb példája.⁵¹ A szemléltetés kedvéért közlöm a 6. táblázatot, amely visszatér a 2.1 alfejezetben tárgyalt szférához, a telefonszolgáltatásokhoz. A táblázat bemutatja, milyen nagy volt a telefon-hiány a rendszerváltás előtt. Közismerten ez volt a hiánygazdaság egyik leginkább gyötrő jelensége. Az 1989-1990-es fordulat után hamar megszűnt a hiány és felgyorsult a vezetékes telefon (és tegyük hozzá a mobil telefon) használata.

A tanulmány megírását megelőző adatgyűjtés során sajnálattal kellett megállapítanom: miközben a volt kommunista országok minden lakosa a saját bőrén érzi ezt a változást, szinte alig van olyan idősor, amely ezt kifejező erővel nyomon követné. A fejlett országokban a gazdasági, üzleti és pénzügyi mutatók sokszor ismétlődő fluktuációit hónapról hónapra százféle indikátorral követik nyomon – és jól teszik, ha figyelik azokat. Ám észre kellene vennünk: a világ keleti felén végbement egy történelmi jelentőségű, egyedülálló, soha meg nem ismétlődő átalakulás, a piac hiánygazdaságból többletgazdasággá alakult át. Erről a mélyreható átalakulásról s csak igen hiányosan készültek róla „filmszerű” statisztikai felvételek, szemléletes idősorok. Az alkalom sohasem tér vissza.

Az érett szocialista gazdaságban nemcsak árukból volt krónikus hiány, hanem munkaerőből is. Most, hogy az egykor szocialista országokban kapitalista rendszer működik, nemcsak termékekből és szolgáltatásokból van krónikus többlet, hanem munkaerőből is. Krónikus a fizikai kapacitások nem-teljes kihasználása és ezzel párhuzamosan krónikus a munkanélküliség is. A poszt-szocialista régió lakossága megkapta, vívmányként, az árubőséget és megkapta, csapásként, a munkanélküliséget. Ezek ikertermékek, amelyeket alapjában véve

⁵¹ Djankov és Murell (2000) összefoglaló áttekintést adott a poszt-szocialista átalakulás eredményeit empirikusan, statisztikai adatok felhasználásával vizsgáló irodalomról. Eszerint konszenzus van a legalaposabb, legmegbízhatóbb kutatások szerzői között a következő megállapításban: a vállalati szféra átszervezését és a termelékenység növelését előmozdító legfontosabb tényezők egyike az eladók versenyének kialakulása. (Lásd a tanulmány 20.-21. oldalát.)

6. táblázat

Várólisták a vezetékes telefonhálózathoz való csatlakozásra,
közép-kelet európai országok, 1971-2007.

	Bulgária	Csehország	Lengyelország	Magyarország	Románia	Szlovákia
1971-1975	n.a.	25.10	33.60	36.60	n.a.	n.a.
1976-1980	n.a.	30.20	45.70	47.20	n.a.	n.a.
1981-1985	n.a.	11.30	57.10	55.50	n.a.	n.a.
1986-1990	23.50	18.69	73.20	58.99	77.84	n.a.
1991-1995	20.36	25.49	51.20	41.72	98.38	8.82
1996-2000	11.09	7.19	10.39	2.89	56.75	3.77
2001-2005	3.21	0.77	3.75	0.51	23.13	0.44
2006	1.95	1.01	1.30	0.46	6.34	0.21
2007	0.20	0.81	n.a.	0.52	4.87	0.15

Megjegyzés: a táblázat adatai a vezetékes telefonhálózathoz való csatlakozók várólistájának hosszát a vezetékes telefon-előfizetők számához viszonyítják, százalékban. – Bulgária és Szlovákia esetében az 1986-1990-re vonatkozó sorban 1990. évi adatok olvashatók, mivel 1989 előtti adatok nem állnak rendelkezésre..

Források: A rendszerváltás előtti időszakra vonatkozó tételek Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország esetében Kornai (1992)-ből származnak. Minden más tétel a United Nations Statistics Division (2009), a World Resource Institute (2010) és az International Telecommunications Union (2006, 104-112 o.) által közzétett adatokon alapulnak.

azonos mechanizmus (vagy egymással összefonódó, közös alapokon nyugvó mechanizmusok) hoznak létre.

A fenti bekezdés mondatai érvelés nélküli kijelentések. Az érveléshez egy másik tanulmányra lenne szükség.

7. SZEMÉLYES UTÓSZÓ

Tanulmányomat impressziók leírásával kezdtem és ezekre térek vissza a fogalmazás végeztével.

Több mint ötven éve, 1956-ban a kandidátusi cím elnyerésért írott első (1957) könyvemben jelent meg először munkásságomban a hiány problémája. Azóta élénken foglalkoztat, két könyvemnek is ez volt a fő témája. A kép, ami erről kialakult bennem, alapjában nem változott fél évszázad alatt sem. Mindvégig egy ellentétpár lebeg a szemem előtt, egy dichotóm szembeállítás. Merem remélni, hogy kutatásról-kutatásra haladva csiszolódott az elemzési apparátus, amellyel a jelenségeket leírom és magyarázom; teljesebbé és kiegyensúlyozottabbá vált a kétféle állapot hatásainak leírása, erényeik és visszásságaik értékelése. Ám megrögzötten kitartok a problémáról kialakult látásmódom mellett.

Azt hiszem, hogy a poszt-szocialista régió sok közembere ugyanígy érzékeli a piacon végbement átalakulást. Tisztában vagyok azzal, hogy a hivatásos közgazdászok túlnyomó nagy többsége más fogalmakban gondolkodik. Egyensúlyt konstatál ott, ahol én azt látom: nem a „középen” vagyunk, hanem a hiánygazdaságból (szerencsénkre!) átbillentünk a többletgazdaságba. Egyik kedvenc hasonlatom Escher rajza, amely repülő hattyúkat ábrázol. Az egyik ember azt látja, hogy fehér hattyúk repülnek balról jobbra, a másik pedig *ugyanabban a képben* azt látja meg, hogy fekete hattyúk szállnak jobbról balra.

Egy másik metaforával szeretném befejezni az eszmefuttatást, amelyet Domar már korábban idézett nagyszerű cikkében olvastam.⁵² Egy régi indiai mese szerint a herceg néhány vak embernek azt parancsolta: vizsgáljanak meg egy elefántot és utána mondják el, milyen is az elefánt. Mindegyik vak az elefánt valamelyik részét tapogatta végig. és arról számolt be. Utána a vak emberek veszekedni kezdtek egymással. Mindegyikük azt bizonygatta, hogy neki van igaza.

Készen állok a veszekedésre. Előtte alázattal kell közölnöm: vak vagyok. Az elefánt nagy és nekem csak egy kis részét sikerült megtapogatnom.

⁵² Domar (1989) cikkének a címe is telitalálat: „A vak emberek és az elefánt – Esszé az 'izmusok'-ról.” Domar megemlíti, hogy az indiai mesét Padma Desai professzortól, a kiváló indiai-amerikai szovjetológustól hallotta.

HIVATKOZÁSOK

Aghion, Philippe – Howitt, Peter (1998), *Endogenous Growth Theory*, Cambridge: Massachusetts: MIT Press.

Akerlof, George A. – Shiller, Robert J. (2009), *Animal Spirits*, Princeton – Oxford: Princeton University Press.

Allain, Olivier – Canry, Nicolas (2008), „Growth, Capital Scrapping, and the Rate of Capacity Utilisation”, Berlin: *12th Conference of the Research Network, Macroeconomics and Macroeconomic Policies*.

Artus, Patrick (2009), *China: The Vicious Circle of Excess Capacity*, Paris- New York: Natixis, Economic Research.

Atkin, David J. – Lau, Tuen-Yu – Lin, Carolyn A. (2006), „Still on hold? A retrospective analysis of competitive implications of the Telecommunication Act of 1996, on its 10th year anniversary”, *Telecommunications Policy*, 30. évf. 80-95. o.

Baker, Dean (2007), *2007 Housing Bubble Update: 10 Economic Indicators to Watch*, Washington DC: Center for Economic and Policy Research, 7. o.

Bartelsman, E., J. Haltiwanger, and S. Scarpetta (2004). Microeconomic Evidence of Creative Destruction in Industrial and Developing Countries. Mimeo. Washington, DC: World Bank.

Blinder, Alan S. – Canetti, Elie R.D. – Lebow, David E. – Rudd, Jeremy B. (1998), *Asking about Prices: A New Approach to Understanding Price Stickiness*, New York: Russell Sage Foundation.

Brabant, Jozef M van (1990), „Socialist Economics: The Disequilibrium School and the Shortage Economy”, *Journal of Economic Perspectives*, 4.évf. 157-175.

Brian, Arthur W. (1994) *Increasing Returns and Path Dependence in the Economy*, Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.

Chamberlin, Edward H. [1933] (1962), *The Theory of Monopolistic Competition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard UP.

Chantril, Christopher (2010), *US Government Spending*, <http://www.usgovernmentsspending.com/numbers#usgs302> (Letöltés dátuma: 2010. szeptember 6.)

Chikán Attila (1984), *A vállalati készletezési politika*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Chopra, Sunil - Meindl, Peter (2003), *Supply Chain Management*, Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall.

Clower, Robert W. (1965), "The Keynesian Counter-Revolution: A Theoretical Appraisal," in F. H. Hahn and F. P.R. Brechling, szerk. *The Theory of Interest Rates*. London: Macmillan.

Clower, Robert W. (1967), "A Reconsideration of the Microfoundations of Monetary Theory," *Western Economic Journal*, 6 évf. 1-8.

Coen, Robert J. (2007), *Coen Structured Advertising Expenditure Dataset (CS Ad Dataset)*, (*Advertising Expenditures*), <http://www.galbithink.org/cs-ad-dataset.xls> (Letöltés dátuma: 2010. július 20.)

- Corrado, C. – Matthey, J. (1997), „Capacity Utilization”, *Journal of Economic Perspectives*, 11. évf. 151-167. o.
- Crotty, James (2001), *Structural Contradictions of Current Capitalism: A Keynes-Marx-Schumpeter Analysis*, Amherst, Massachusetts: University of Massachusetts. Published online: <http://people.umass.edu/crotty/india-rev-May25.pdf> (Letöltés dátuma: 2010. augusztus 5.)
- Crotty, James (2002), Why There is Chronic Excess Capacity”, *Challenge*, 45. évf., November/December, 21-44.o.
- Davis, Christopher – Charemza, Wojciech W. (1989), *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies*, London: Chapman and Hall.
- DENTSU Data Room (2009), *Advertising Expenditures in Japan 1999-2009, (Advertising Expenditures)* <http://www.dentsu.com/marketing/index.html>, (Letöltés dátuma: 2010 július 20.)
- Djankov, Simeon – Murrell, Peter (2000), *The Determinants of Enterprise Restructuring in Transition: An Assessment of the Evidence*, Washington D.C.: The World Bank.
- Domar, Evsey D. (1989), „The Blind Man and the Elephant: An Essay on Isms”, in E.D. Domar, *Capitalism, Socialism and Serfdom*, Cambridge: Cambridge UP, 29-46. o.
- Etter, Richard – Graff, Michael – Müller, Jürg (2008), *Is 'Normal' Capacity Utilisation Constant Over Time? Analyses with Micro and Macro. Data from Business Tendency Surveys*. Zürich: ETH Zurich, KOF Swiss Economic Institute. http://www.cesifogroup.de/portal/page/portal/ifoContent/N/event/Conferences/conf_nd/2008-11-20-Third-Workshop-MacroeconomicsandBusinessCycle/work-makro3-graff-m.pdf (Letöltés dátuma: 2010. augusztus 5.)
- Federal Reserve [2009]: Industrial Production and Capacity Utilization <http://www.federalreserve.gov/releases/g17/Current/default.htm> Letöltés dátuma: 2009 május 17.
- Federal Reserve Bank of St. Louis (2010), *Federal Reserve Economic Data (Gross domestic product)* <http://research.stlouisfed.org/fred2/series/GDPA?cid=106> (Letöltés dátuma: 2010 július 21.)
- Federal Reserve Statistical Release (2010), Industrial Production and Capacity Utilization, <http://www.federalreserve.gov/releases/g17/current/table11.htm> és <http://www.federalreserve.gov/releases/g17/current/table12.htm> (Letöltés dátuma: 2010. szeptember 6.)
- Flaschel, Peter (2009), *The Macrodynamics of Capitalism: Elements for a Synthesis of Marx, Keynes and Schumpeter*, Heidelberg: Springer.
- Galbraith, John K. (1952), *A Theory of Price Control*, Cambridge, Massachusetts: Harvard UP.
- Galbraith, John K. (1958), *The Affluent Society*, Boston: Houghton Mifflin.
- Grover, Varun – Lebeau, Jon (1996), „US Telecommunications: Industries in Transition”. *Telematics and Informatics*, 13 évf., No. 4. 213-231.o.
- Helburn, Suzanne, W. – Bramhall, David F. (szerk.) (1986), *Marx, Schumpeter, Keynes & A Centenary Celebration of Dissent*, Amonk, New York: Sharpe.
- Helpman, Elhanan - Krugman, Paul R. (1985), *Market Structure and Foreign Trade*, Cambridge, Cambridge, Massachusetts: MIT Press

- Hirschman, Albert O. (1970), *Exit, Voice and Loyalty*, Cambridge, Massachusetts: Harvard UP.
- International Monetary Fund (2010), *International Financial Statistics (Gross domestic product)* <http://www.imfstatistics.org/imf/> (Letöltés dátuma: 2010. július 21.)
- International Telecommunications Union (2006), *World Telecommunication/ICT Development Report: Measuring, for economic and social development, Geneva Switzerland*, 104-112 o.
- International Telecommunications Union (2007), „Telecommunication Indicators (Telephones, Cellular Phones, and Computers by Country: 2006)”, In: *U.S. Census Bureau, The National Data Book. International Statistics: Telecommunications, Computers*. U.S. Census Bureau, http://www.census.gov/compendia/statab/cats/international_statistics/telecommunications_computers.html (Letöltés dátuma: 2010. július 29.)
- Kaldor, Nicholas (1972), „The Irrelevance of Equilibrium Economics”, *Economic Journal*, 82/328. évf. 1237-1255. o.
- Kaldor, Nicholas (1981), „The Role of Increasing Returns, Technical Progress and Cumulative Causation”, *Economie Appliquee*, 34/6 évf. 593-617. o.
- Keynes, John Maynard [1936] (1973), *The General Theory of Employment, Interest and Money*, New York: McMillan.
- King, John Leslie – West, Joel (2002), „Ma Bell’s orphan: US cellular telephony, 1947-1996”, *Telecommunications Policy*, 26. évf. 189-203.o.
- Kornai János (1957), *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai János (1970), *Anti-Equilibrium*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai János (1980), *A hiány*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai János (1993), *A szocialista rendszer*, Budapest: HVG Kiadó.
- Kornai János (2010), „Innováció és dinamizmus”, *Közgazdasági Szemle*, 57. évf. 1-36.o.
- Kornai János – Eggleston, Karen (2004), *Egyéni választás és szolidaritás. Az egészségügy intézményi mechanizmusának reformja Kelet-Európában*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kornai János – Martos Béla (1971), "Gazdasági rendszerek vegetatív működése," *Sigma*, 4 évf. 35-50.o.
- Kornai János – Martos Béla (szerk.), (1981) *Szabályozás árjelzések nélkül*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kornai János – Maskin, Eric – Roland, Gérard (2004), "A puha költségvetési korlát", *Közgazdasági Szemle*, 51 évf. 608-624, 777-809. o.
- Kornai, János - Rose-Ackerman, Susan (szerk.) (2005) *Tisztesség és bizalom a poszt-szocialista átmenet fényében. A bizalmat érdemlő állam építése a poszt-szocialista átmenet időszakában*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kornai, János - Rothstein, Bo - Rose-Ackerman, Susan (szerk.) (2005), *Tisztesség és bizalom a poszt-szocialista átmenet fényében. A társadalmi bizalom megteremtése a poszt-szocialista átmenet időszakában*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Lee, Frederic S. (1998), *Post Keynesian Price Theory*, Cambridge: Cambridge UP.
- Leijonhufvud, Axel (1968), *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes*, New York: Oxford UP.
- Malinvaud, Edmond (1977), *The Theory of Unemployment Reconsidered*, Oxford: Blackwell.
- Mankiw, Gregory N. (1985), „Small Menu Costs and Large Business Cycles: A Macroeconomic Model of Monopoly”, *Quarterly Journal of Economics*, 100. évf., 529-538.o.
- Milward, Alan S. (1979), *War, Economy, and Society, 1939-1945*. Berkeley: University of California Press.
- Nilsson, Ronny. (2001), *Harmonization of Business and Consumer Tendency Surveys World.Wide*, Paris: OECD.
- OECD, Statistics Directorate (2002), *Business Tendency Surveys: A Handbook*, Paris: OECD.
- Olson, Marcur (1963), *The Economics of Wartime Shortage*, Durham, North Carolina: Duke UP.
- Phelps, Edmund S. – Archibald, George C. – Alchian, Armen A. (1970), *Microeconomic Foundations of Employment and Inflation Theory*. New York: Norton.
- Portes, Richard – Winter, David (1980), „Disequilibrium Estimates for Consumption Goods Markets in Centrally Planned Economies”, *Review of Economic Studies*, 47. évf.137-159. o.
- Portes, Richard – Quandt Richard E. – Winter David – Yeo, Stephen (1987), „Macroeconomic Planning and Disequilibrium: Estimates for Poland, 1955.1980”, *Econometrica*, 55. évf. 19-41.
- Ramey, Valerie A. - West, Kenneth D. (1999), „Inventories”, in Taylor, John B. - Woodford, Michael, szerk. *Handbook of Macroeconomics*, 1. kötet, 863-923 o., Amsterdam: Elsevier. <http://ideas.repec.org/h/eee/macchp/1-13.html> (Letöltés dátuma: 2010. szeptember 6.)
- Robinson, Joan V. [1933] (1969), *The Economics of Imperfect Competition*, London: Macmillan.
- Samuelson, Paul.A [1948](1976), *Közgazdaságtan*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Schumpeter, Joseph, A. [1912](1980), *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Schumpeter, Joseph A. [1942] (2010), *Capitalism, Socialism, Democracy*, Milton Park: Routledge.
- Schumpeter, Joseph A. (1954), *History of Economic Analysis*. New York: Oxford UP.
- Scitovsky Tibor (1985), „Pricetakers' Plenty: A Neglected Benefit of Capitalism”, *Kyklos*, 38. évf. 517-536.o.
- Shapiro, Carl - Stiglitz, Joseph E. (1984), Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device, *American Economic Review*, 74. évf. 433-444. o.
- Siciliani, Luigi - Verzulli, Rossella (2009), „Waiting times and socioeconomic status among elderly Europeans: evidence from SHARE”, *Health Economics*, 18. évf., 1295-1306 o.

<http://ideas.repec.org/a/wly/hlthec/v18y2009i11p1295-1306.html> (Letöltés dátuma: 2010. szeptember 6.)

United Nations Statistics Division (2009), *World Telecommunication/ICT Indicators Data (Main (fixed) telephone lines per 100 inhabitants)*.
<http://data.un.org/Data.aspx?q=telephone&d=ITU&f=ind1Code%3a191> (Letöltés dátuma: 2010. július 29.)

U. S. Census Bureau (2010), *Housing Vacancies and Homeownership (CPS/HVS), Rental and Homeowner, Second Quarter 2010, Vacancy Rates for the United States: 1965 to 2010*.
<http://www.census.gov/hhes/www/housing/hvs/qtr210/q210ind.html> (Letöltés dátuma: 2010. augusztus 17.)

U.S. Government Printing Office (2007), *Budget of the United States Government: Browse Fiscal Year 2007*, <http://www.gpoaccess.gov/usbudget/fy07/browse.html> (Letöltés dátuma: 2010. július 20.)

Veblen, Thorstein [1899] (1975): *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Weitzman, Martin (2000), „On Buyers’ and Sellers’ Markets under Capitalism and Socialism,” in Maskin, Eric – Simonovits András (szerk.), *Planning, Shortage, and Transformation*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 127-140. o.

WARC (2007), *World Advertising Trends, Data: Adspend by Country (Advertising Expenditures)*
<http://www.warc.com/LandingPages/Data/Adspend/AdspendByCountry.asp> (Letöltés dátuma: 2010. július 21.)

Wikipédia, *Shortage*, <https://secure.wikimedia.org/wikipedia/en/wiki/Shortage> (Letöltés dátuma: 2010. augusztus 5.)

FÜGGELÉK

A termelést akadályozó tényezők a magyar iparban, 1987-2010

Kérdés: Cége termelését milyen tényezők akadályozzák leginkább? (Több válasz lehetséges!)

Válaszok relatív gyakorisága (összes válaszadó=100)

Felmérés ideje	Nincs akadály	Kereslet-hiány	Munkaerő-hiány	Szakképzett munkaerő hiánya	Anyag- és alkatrészhiány				Finanszírozási nehézségek	Kapacitás-hiány	Nem világos gazdasági rendeletek	Gazdasági környezet bizonytalansága	Összes válaszadó	
					hazai eredetű	importált	rubel területéről importált	dollár területéről importált						
1987Q1	1987. április	13,0	26,0	22,2		41,2	42,6			31,2	7,2	0,0	42,8	100,0
1987Q2	július	10,3	27,4	23,7		42,3	46,7			24,3	6,7	28,5	42,9	100,0
1987Q3	október	11,2	21,3	24,1		46,6	50,4			22,1	8,2	22,0	42,1	100,0
1987Q4	1988. január	17,0	24,1	15,8		39,4	41,8			20,4	4,6	20,4	45,8	100,0
1988Q1	április	10,7	28,0	15,7		50,0		50,0	32,8	32,7	6,3	24,8	45,3	100,0
1988Q2	július	10,8	28,3	24,7		44,1		44,1	35,3	36,4	7,9	27,1	42,2	100,0
1988Q3	október	11,8	27,3	23,0		45,3		45,3	64,0	35,0	8,6	31,2	47,6	100,0
1988Q4	1989. január	16,5	30,7	19,3		38,5		38,5	22,4	40,1	6,1	25,3	46,9	100,0
1989Q1	április	10,8	38,0	21,5		37,6		37,6	17,9	49,6	4,7	23,9	46,6	100,0
1989Q2	július	14,7	40,1	22,0		28,7		28,7	11,8	46,1	7,1	22,0	41,5	100,0
1989Q3	október	12,7	40,4	21,9		27,5		27,5	8,9	46,8	5,2	24,6	42,6	100,0
1989Q4	1990. január	13,6	51,2	13,4		21,4		21,4	6,3	49,4	0,7	21,2	54,6	100,0
1990Q1	április	10,8	51,3	12,1		13,8		13,8	3,9	57,8	3,6	16,4	50,9	100,0
1990Q2	július	8,7	56,1	13,9		13,0		13,0	2,2	45,2	3,3	1,6	47,3	100,0
1990Q3	október	6,9	51,0	10,3		15,3		15,3	5,2	51,9	2,5	17,2	54,1	100,0
1990Q4	1991. január	8,9	54,5	4,3		11,3		11,3	3,7	48,7	2,7	20,4	54,7	100,0
1991Q1	április	6,0	60,6	4,3		9,4		9,4	2,6	53,2	3,4	12,6	47,9	100,0
1991Q2	július	5,5	70,1	4,0		7,1		7,1	2,4	54,1	1,3	9,9	43,0	100,0
1991Q3	október	7,0	66,8	3,3		6,2		6,2	2,0	52,7	1,8	13,5	40,4	100,0
1991Q4	1992. január	0,0	65,9	3,0		7,2		7,2	1,0	47,3	2,7	13,7	42,3	100,0
1992Q1	április	7,0	65,1	3,3		5,8		5,8	1,0	51,0	2,3	15,1	47,2	100,0
1992Q2	július	6,9	62,2	7,4		5,9		5,9	1,5	45,9	3,7	15,0	43,0	100,0
1992Q3	október	6,8	56,1	4,4		10,6		10,6	3,1	47,8	2,8	18,2	51,3	100,0
1992Q4	1993. január	9,2	54,5	4,8		8,7		8,7	2,3	42,9	3,3	15,6	45,9	100,0
1993Q1	április	7,4	57,7	2,2		6,1	1,3			45,5	2,4	13,9	40,4	100,0
1993Q2	július	6,4	68,8	3,0		8,0	3,2			47,3	3,2	11,0	44,0	100,0
1993Q3	október	9,6	67,9	3,7		7,5	3,1			46,6	4,5	10,6	42,4	100,0
1993Q4	1994. január	10,9	62,5	4,3		9,4	2,4			47,3	4,6	14,4	46,6	100,0
1994Q1	április	11,4	59,0	4,3		9,5	2,4			44,7	4,5	11,9	38,5	100,0
1994Q2	július	11,7	59,5	6,7		7,1	2,9			42,4	6,5	10,7	39,8	100,0
1994Q3	október	12,7	58,2	6,5		11,1	3,0			44,4	7,6	11,3	41,2	100,0
1994Q4	1995. január	13,2	55,0	7,8		10,1	2,2			40,0	5,4	14,6	40,9	100,0
1995Q1	április	9,8	55,0	4,3		13,5	2,6			44,8	6,9	17,0	46,0	100,0
1995Q2	július	8,1	60,2	7,4		10,2	5,1			42,4	7,1	16,8	43,1	100,0
1995Q3	október	9,8	54,2	8,5		12,9	2,8			45,0	4,6	16,2	45,2	100,0
1995Q4	1996. január	11,1	56,2	4,1		9,4	2,6			41,0	6,1	18,7	45,8	100,0
1996Q1	április	9,9	65,3	5,1	14,4	8,0	4,8			37,3	4,1	13,6	34,6	100,0
1996Q2	július	11,5	65,7	4,6	12,1	5,5	3,2			36,9	4,6	11,8	32,6	100,0
1996Q3	október	12,1	58,0	6,0	17,0	7,4	4,8			30,8	5,5	14,0	36,0	100,0
1996Q4	1997. január	10,9	61,6	3,6	14,9	7,1	2,1			30,1	5,0	17,1	33,6	100,0
1997Q1	április	14,0	61,0	3,7	13,5	7,9	2,8			30,1	4,5	16,0	34,0	100,0

1997Q2	július	15,2	63,0	4,4	15,0	5,3	1,5			27,9	4,1	16,1	30,2	100,0
1997Q3	október	19,0	56,1	6,6	18,2	7,1	2,1			24,6	7,9	11,4	26,0	100,0
1997Q4	1998. január	25,4	53,3	5,5	21,1	8,1	2,3			23,7	6,9	13,0	21,4	100,0
1998Q1	április	21,3	49,5	5,2	20,3	8,0	0,3			22,4	7,0	11,5	17,5	100,0
1998Q2	július	22,5	58,9	5,1	16,1	4,0	1,4			22,3	6,5	11,5	20,3	100,0
1998Q3	október	18,0	57,4	8,9	19,5	3,6	1,9			22,8	5,3	10,6	25,1	100,0
1998Q4	1999. január	24,0	58,4	7,0	19,8	3,3	1,2			21,6	6,4	9,7	22,5	100,0
1999Q1	április	15,7	70,6	4,9	13,0	4,5	0,7			23,8	3,8	10,5	25,5	100,0
1999Q2	július	13,2	71,4	5,0	11,0	3,8	0,6			23,3	3,5	11,0	31,1	100,0
1999Q3	október	16,0	65,7	6,3	14,8	5,2	1,8			23,6	5,5	7,4	24,0	100,0
1999Q4	2000. január	18,0	60,6	4,4	18,6	3,5	2,0			24,6	4,7	9,8	25,2	100,0
2000Q1	április	18,4	63,1	6,1	15,2	3,7	2,0			22,1	5,3	8,6	26,6	100,0
2000Q2	július	16,9	55,1	7,4	18,9	6,8	3,4			25,0	10,1	12,2	21,6	100,0
2000Q3	október	14,8	49,6	9,4	22,2	8,6	3,0			25,2	10,2	10,9	22,6	100,0
2000Q4	2001. január	23,0	53,6	7,9	23,0	7,1	4,4			23,0	8,7	13,9	23,4	100,0
2001Q1	április	17,0	55,8	6,2	19,0	3,5	1,9			29,8	8,1	11,6	32,2	100,0
2001Q2	július	12,1	61,7	6,6	19,1	3,9	2,3			26,6	5,5	13,7	31,6	100,0
2001Q3	október	15,7	64,3	5,5	18,4	6,3	1,2			24,7	4,3	8,2	33,3	100,0
2001Q4	2002. január	14,8	67,0	3,5	15,7	2,6	1,7			23,0	2,2	10,4	30,4	100,0
2002Q1	április	16,1	64,8	3,0	16,6	4,0	1,5			21,1	2,5	8,0	26,1	100,0
2002Q2	július	14,3	67,9	6,3	16,0	3,8	2,5			23,6	5,1	3,4	27,0	100,0
2002Q3	október	16,3	66,1	4,0	20,3	4,0	2,6			18,5	5,7	7,9	25,0	100,0
2002Q4	2003. január	12,2	68,3	3,6	14,5	3,6	1,8			14,5	3,6	9,0	29,9	100,0
2003Q1	április	12,4	70,3	3,2	15,1	4,3	2,2			21,6	2,2	4,9	30,3	100,0
2003Q2	július	8,7	66,9	4,9	12,5	4,2	1,0			24,0	7,0	11,5	37,6	100,0
2003Q3	október	11,7	59,9	7,8	20,8	7,2	3,3			25,4	6,8	17,9	38,1	100,0
2003Q4	2004. január	9,3	64,0	5,4	17,8	5,0	3,9			23,6	4,7	15,9	43,8	100,0
2004Q1	április	16,0	58,0	6,1	16,7	7,9	3,9			26,8	5,3	13,6	37,7	100,0
2004Q2	július	14,0	54,0	7,1	19,9	11,2	6,2			25,7	8,3	11,6	34,4	100,0
2004Q3	október	13,0	59,8	7,0	24,0	9,2	4,4			28,4	6,3	9,2	33,9	100,0
2004Q4	2005. január	9,1	59,6	7,7	19,7	7,2	4,3			26,4	5,3	15,4	34,6	100,0
2005Q1	április	8,8	65,4	3,2	19,3	4,6	1,8			27,2	7,8	12,9	36,4	100,0
2005Q2	július	8,5	69,7	3,8	23,7	6,6	2,4			25,6	5,7	18,0	37,0	100,0
2005Q3	október	10,9	61,7	7,1	22,4	6,6	3,3			29,0	8,2	16,4	37,2	100,0
2005Q4	2006. január	10,3	60,9	3,3	26,6	4,3	3,8			28,3	7,6	14,7	33,7	100,0
2006Q1	április	12,6	56,5	6,8	26,2	4,7	4,2			24,1	8,9	12,0	34,0	100,0
2006Q2	július	11,7	53,2	8,3	30,2	4,9	5,9			19,0	8,3	21,5	46,3	100,0
2006Q3	október	10,4	52,0	10,4	30,2	9,4	6,9			23,8	8,4	21,3	48,5	100,0
2006Q4	2007. január	9,6	47,8	10,1	30,3	8,4	5,1			25,3	9,0	19,7	44,9	100,0
2007Q1	április	13,9	50,3	11,9	29,1	6,0	6,0			21,9	11,3	15,9	36,4	100,0
2007Q2	július	7,3	47,6	9,8	32,7	7,8	3,9			32,7	8,3	26,3	53,2	100,0
2007Q3	október	6,0	56,0	7,5	41,8	5,2	2,2			29,9	9,7	26,1	57,9	100,0
2007Q4	2008. január	8,5	56,8	9,0	36,2	8,5	2,5			28,1	7,5	30,2	48,2	100,0
2008Q1	április	5,3	50,6	8,4	41,6	7,4	4,7			31,1	4,7	27,9	55,3	100,0
2008Q2	július	10,3	49,7	10,8	38,5	5,1	4,6			27,7	9,2	27,2	54,4	100,0
2008Q3	október	3,7	69,4	4,5	20,8	4,2	1,5			40,0	3,8	29,4	66,4	100,0
2008Q4	2009. január	4,5	75,0	2,3	14,0	4,2	1,9			40,5	1,1	35,6	65,9	100,0
2009Q1	április	3,9	78,6	0,9	12,7	4,3	2,2			39,7	2,2		62,4	100,0
2009Q2	július	4,7	76,3	1,4	13,0	4,7	1,4			39,1	1,9	30,7	58,6	100,0
2009Q3	október	4,5	76,8	2,3	11,4	2,3	0,8			36,4	3,8	28,0	64,4	100,0
2009Q4	2010. január	8,0	79,1	1,0	13,9	2,0	0,9			37,3	2,5	30,4	58,9	100,0
2010Q1	április	5,4	78,4	2,7	9,9	3,3	1,6			39,6	2,7	26,1	52,3	100,0

Forrás: a Konjunktúra és Piackutató Intézet közvetlen közlése. A táblázatot grafikus formában az 5. ábra közli.